

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет ім.
Володимира Гнатюка

Історичний факультет
кафедра історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота
СЛУЖБА БЕЗПЕКИ ОУН: ЗАРОДЖЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Спеціальність: 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
СОБЧАКА Дмитра

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

доктор історичних наук, професор
Старка Володимир Васильович

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук, доцент
Секо Ярослав Петрович

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	10
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СБ ОУН	13
2.1. Геополітична ситуація на українських землях у міжвоєнний період (1920-1930-ті рр.).....	13
2.2. Створення та ідеологія ОУН (1929-1939).....	18
2.3. Розкол ОУН та виникнення потреби у власній службі безпеки (1940).	25
Висновки до Розділу 2	33
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СБ ОУН	36
3.1. Формування та структурна побудова СБ ОУН (1940-1941).....	36
3.2. Функціональний профіль СБ ОУН.....	44
3.3. Методи та практики роботи	51
Висновки до Розділу 3	55
РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ СБ ОУН: ХРОНОЛОГІЯ, ПРОТИСТОЯННЯ ТА ОЦІНКИ	58
4.1. СБ ОУН у період німецької окупації (1941-1944).....	58
4.2. СБ ОУН у післявоєнний період (1945-1950-ті).....	64
4.3. Соціальний контекст діяльності СБ ОУН	71
4.4. Історична пам'ять та оцінки діяльності СБ ОУН.....	75
Висновки до Розділу 4	80
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86

ВСТУП

Актуальність теми роботи визначається потребою науково обґрунтованого осмислення функціонування Служби безпеки Організації українських націоналістів як вагомого компонента національного визвольного руху в Україні протягом ХХ століття. У процесі формування єдиної національної пам'яті та зміцнення державної ідентичності незалежної України вивчення історичного досвіду СБ ОУН набуває особливої ваги. Ця організаційна одиниця відіграла провідну роль у збереженні підпільної мережі, протистоянні ворожим каральним органам та координуванні визвольної боротьби за умов іноземних окупаційних режимів.

Водночас функціонування СБ ОУН становить одну з найбільш суперечливих тем вітчизняної історії. Тривала радянська табуїзація змінилася полярними інтерпретаціями -- від абсолютної героїзації до безумовної демонізації. Законодавчі трансформації останніх років, передусім ухвалення 2015 року Закону щодо вшанування пам'яті борців за незалежність України, актуалізували необхідність науково виваженого опрацювання цієї проблематики. Фахове вивчення організаційної побудови, функціональних характеристик та робочих методів СБ ОУН уможлиблює відхід від ідеологізованих стереотипів та вироблення об'єктивного розуміння складних процесів національно-визвольних змагань.

Окремої уваги потребує дослідження передумов виникнення СБ ОУН, що пов'язані з геополітичними реаліями міжвоєнної доби, репресивною практикою окупаційних влад та внутрішніми викликами організації. Масштабна агентурна інфільтрація польських і радянських каральних органів, поділ ОУН 1940 року та численні випадки зради створили об'єктивні підстави для становлення спеціалізованої контррозвідувальної одиниці. Опрацювання цих явищ уможлиблює розуміння логіки розвитку українського визвольного руху та специфіки його протистояння тоталітарним системам.

Метою роботи виступає всебічний аналіз передумов виникнення, організаційної побудови та функціонування Служби безпеки ОУН як складника системи національно-визвольного руху України протягом 1940-1950-х років.

Для реалізації мети визначено такі **завдання**: опрацювати історіографічний доробок проблеми та джерельну базу дослідження; з'ясувати історичні обставини та передумови виникнення СБ ОУН; дослідити організаційну побудову та функціональні характеристики СБ ОУН; розглянути хронологію функціонування СБ ОУН за німецької окупації та у післявоєнні роки; визначити соціальні обставини функціонування СБ ОУН та з'ясувати її місце в історичній пам'яті українського народу.

Об'єктом роботи є національно-визвольний рух в Україні протягом 1940-1950-х років.

Предметом дослідження виступає Служба безпеки ОУН, її організаційна побудова, функціональні характеристики, робочі методи та діяльність у різних історичних періодах.

Хронологічні межі охоплюють період 1920-х-1950-х років ХХ століття. Нижня межа обумовлена появою перших форм конспіративних структур, які виникли одночасно зі створенням ОУН (1929 р.), коли в організації почали формуватися органи внутрішнього контролю, розвідки та контррозвідки. Верхня межа дослідження середина 1950-х рр. зумовлена припиненням активної боротьби українського національно визвольного руху, у тому числі ОУН.

Територіальні межі дослідження окреслені межами Західної Волині та Східної Галичини відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу.

Методологічною основою дослідження є комплекс загальнонаукових (абстрагування, узагальнення, дедукції, індукції), емпірико-теоретичних (аналізу, синтезу) і конкретно-наукових (компаративного, періодизації, діахронного, синхронного, історико-системного) методів. Вибір

методологічного інструментарію обумовлений міждисциплінарним характером роботи та застосуванням дослідницьких принципів: історизму, об'єктивності, системності, толерантності та пріоритетності документів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їхнього використання в науковій, освітній, просвітницькій та суспільно-аналітичній діяльності. Матеріали роботи поглиблюють історичні знання про структурну організацію, функції та форми діяльності Служби безпеки ОУН, що має значення для подальшого комплексного вивчення українського визвольного руху ХХ ст.

Результати дослідження можуть бути використані у науково-дослідній сфері – для продовження історичних студій над розвитком підпільних спецслужб, формуванням контррозвідувальних структур та аналізом діяльності політичних підпільних організацій. Матеріали роботи дають можливість порівняльного аналізу з діяльністю спецслужб інших держав, що відкриває перспективи для міждисциплінарних досліджень.

У навчальному процесі – при підготовці та викладанні університетських курсів з історії України ХХ ст., історії українського визвольного руху, політичної історії та історії спецслужб. Основні положення та узагальнення можуть використовуватися в лекціях, семінарських заняттях, методичних розробках, спецкурсах і навчальних посібниках для студентів історичних, правничих, військових та політологічних спеціальностей.

У сфері публічної історії та популяризації знань – для створення музейних експозицій, просвітницьких програм, телевізійних та документальних проєктів, що висвітлюють діяльність ОУН і УПА та формують об'єктивне бачення історичних подій.

У правоохоронній та військово-аналітичній практиці – як історичний матеріал для вивчення моделей функціонування підпільних мереж, організації безпеки в умовах окупації та протидії тоталітарним спецслужбам. Досвід СБ ОУН може розглядатися у контексті аналізу історичних форм контррозвідувальної діяльності та їхньої ефективності.

У суспільно-політичному дискурсі – під час формування державної політики національної пам'яті, зокрема в питаннях декомунізації, вшанування учасників визвольного руху та подолання наслідків радянської пропаганди. Узагальнення й висновки дослідження сприяють критичному осмисленню репресивних практик тоталітарних режимів і ролі підпілля у збройному спротиві.

Результати дослідження мають значення не лише для поглиблення наукового знання, але й для практичного використання у навчальній, просвітницькій та аналітичній діяльності, сприяючи формуванню цілісного і збалансованого уявлення про діяльність Служби безпеки ОУН.

Обсяг і структура кваліфікаційної роботи складається із переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 93 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Служба безпеки ОУН як предмет історичного вивчення пройшла складний шлях від абсолютної табуїзації в радянській історіографії до інтенсивного наукового опрацювання в незалежній Україні. Дослідження історіографічних тенденцій уможлиблює простеження еволюції поглядів на цю контроверсійну організаційну одиницю та ідентифікацію ключових дискусійних питань.

Радянська історіографія характеризувалася винятково негативною інтерпретацією функціонування СБ ОУН, яку зображали виключно як репресивний апарат "українсько-німецьких націоналістів". Радянські науковці систематично використовували кліше "бандерівці", "буржуазні націоналісти", "пособники нацистів", конструюючи образ ворога радянської влади. Як констатує Р. Марцінків, радянська концептуальна модель визнавала членів ОУН винятково "бандформуваннями", що автоматично унеможливлювало будь-яке серйозне наукове опрацювання організаційної побудови та функціональних характеристик СБ [37, с. 356-357]. Характерною ознакою радянської історіографії була відсутність доступу до архівних матеріалів для незалежних науковців. Усі публікації базувалися на документах, відібраних та інтерпретованих органами КДБ відповідно до ідеологічних настанов.

Пострадянська історіографія 1990-х років принесла часткове відкриття архівних фондів та можливість критичного переосмислення радянських стереотипів. Проте цей етап характеризувався інерційністю попередніх підходів та обережністю в оцінках. Науковці отримали доступ до матеріалів Державного архіву Служби безпеки України, що уможливило започаткування документального вивчення структури та функціонування СБ ОУН [14, с. 2]. Важливими в цей період стали публікації документальних збірників, зокрема

"Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(б) у 1940-х рр.", підготовлених О. Лисенком та І. Патриляком [40, с. 241].

Зарубіжна дослідницька традиція представлена трьома основними напрямами: діаспорною, польською та західною історіографією. Діаспорна історіографія формувалася за умов еміграції представників українського визвольного руху та їхніх симпатиків. Ці розвідки часто мали апологетичний характер, намагаючись виправдати методи боротьби ОУН контекстом протистояння двом тоталітарним режимам. Водночас діаспорні історики мали доступ до спогадів безпосередніх учасників подій та документації організації, що робило їхні праці важливим джерелом фактичної інформації. Характерною ознакою діаспорної історіографії було акцентування героїчних аспектів функціонування СБ ОУН, зокрема протистояння з радянськими та німецькими спецслужбами [7, с. 2-3].

Польська історіографія концентрувалася переважно на польсько-українському конфлікті на Волині та в Галичині, приділяючи значну увагу репресивним діям СБ ОУН проти польського населення. Польські науковці, зокрема Г. Базіур та А. Кшак, аналізували методи роботи радянських спецслужб проти ОУН, що опосередковано висвітлювало й функціонування СБ [79, с. 138-155; 80, с. 13-28]. Західна історіографія тривалий час розглядала функціонування ОУН та її структур через призму холодної війни, використовуючи спрощені схеми "антикомуністичного опору". Окремі праці, зокрема Р. Вапінського, що аналізували польську національну політику міжвоєнного періоду, створювали важливий контекст для розуміння витоків СБ ОУН [81, с. 42].

Сучасна українська історіографія демонструє плюралізм підходів та інтенсивні дискусії навколо інтерпретації функціонування СБ ОУН. Д. Веденєєв та В. Єгоров у фундаментальній праці "Меч і тризуб: нотатки до історії Служби безпеки Організації українських націоналістів" вперше комплексно проаналізували організаційну побудову СБ ОУН, визначивши, що вона "володіла всіма елементами та атрибутами спеціальної служби у повному

розумінні цього слова" [6, с. 365]. Ці науковці детально реконструювали методи агентурної роботи, систему перевірок та слідчі процедури, спираючись на широку документальну базу з архівів СБУ.

Р. Марцінків зосередився на правовій кваліфікації функціонування СБ ОУН, виділяючи три проблемні концепції: визнання членів ОУН "бандформуваннями", кваліфікація як партизанів згідно з міжнародним гуманітарним правом та питання колабораціонізму [37, с. 357]. Дослідник аргументує, що СБ ОУН може бути кваліфікована як партизанська структура відповідно до Інструкції Міністерства оборони України від 2017 року. Регіональні дослідження, представлені працями Я. Антонюка, В. Трофимовича та інших, розкривають специфіку функціонування СБ ОУН на різних територіях. О. Ішук та Н. Ніколаєва детально проаналізували функціонування молодіжних структур ОУН на центральних та східних областях України, продемонструвавши складність сприйняття організації різними верствами населення [16, с. 224-252].

Основні дискусії в сучасній українській історіографії концентруються навколо кількох ключових питань. По-перше, це проблема правової кваліфікації дій СБ ОУН, зокрема масових репресій та винесення смертних вироків без належних судових процедур. В. Єфименко наголошує, що "від професійної та загальної підготовки, вміння здійснювати секретну агентурно-оперативну роботу багато в чому залежала діяльність більшої частини організаційної мережі підпілля" [14, с. 2]. По-друге, дискусійним залишається питання про масштаби та обґрунтованість репресивної діяльності СБ. По-третє, активно обговорюється співвідношення національно-визвольних цілей ОУН та методів їх досягнення.

Важливою тенденцією сучасної історіографії є відхід від однозначних оцінок та намагання об'єктивного аналізу функціонування СБ ОУН. Як зазначає Р. Марцінків, "об'єктивності в питанні визначення правового статусу і діяльності ОУН можна досягнути тільки після врахування політичних, історичних та юридичних аспектів" [37, с. 359]. Законодавчі трансформації

2015-2018 років, що надали офіційний статус учасникам визвольного руху, стимулювали подальші дослідження та суспільні дискусії. Таким чином, історіографія проблеми СБ ОУН пройшла шлях від абсолютної демонізації в радянський період через обережне переосмислення до плюралістичного наукового дискурсу в незалежній Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження діяльності Служби безпеки ОУН базується на широкому колі джерел різного походження та характеру. Специфіка теми вимагає критичного підходу до джерельної бази, оскільки більшість документів створювалася в умовах конспірації або ж походить з архівів каральних органів, що боролися проти українського визвольного руху.

Архівні документи становлять найбільш цінну та достовірну частину джерельної бази дослідження. Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ) містить найбільший масив документів про діяльність СБ ОУН. У фонді 13 зберігаються слідчі справи, протоколи допитів, атестаційні листи працівників СБ, інструкції та накази референтур різних рівнів [14, с. 2]. Особливу цінність становлять документи, що потрапили до радянських спецслужб після загибелі керівників підпілля, зокрема матеріали референтури СБ Крайового проводу "Захід-Карпати" після загибелі "Йордана" у грудні 1948 року [76, Арк. 116]. Ці документи містять детальну інформацію про кадровий склад, систему атестацій, методи роботи та внутрішні проблеми організації.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) зберігає документи організаційного характеру, включаючи накази командування УПА, розпорядження про взаємодію між військовими структурами та СБ [77, Арк. 68]. Зокрема, у фонді 3838 містяться накази про перепідпорядкування працівників СБ та розширення їхніх повноважень, що дозволяють простежити еволюцію організаційної структури служби. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)

містить документи радянських партійних органів, що фіксували боротьбу з українським підпіллям. Звіти обкомів КП(б)У, доповідні записки до ЦК партії про стан боротьби з "бандитизмом" дають змогу побачити діяльність СБ ОУН очима противника [16, с. 238]. Зарубіжні архіви, зокрема Польський державний архів та архіви української діаспори в США і Канаді, зберігають документи про міжнаціональні конфлікти та діяльність ОУН за кордоном.

Мемуарна література та свідчення учасників становлять важливу, хоча й специфічну категорію джерел. Спогади безпосередніх учасників подій дають змогу зрозуміти внутрішню логіку дій СБ ОУН, мотивацію її працівників та повсякденні реалії підпільної боротьби. Водночас ці джерела вимагають особливо критичного підходу через їхню суб'єктивність та ретроспективний характер. Мемуари учасників визвольного руху часто мають апологетичний характер, намагаючись виправдати жорсткі методи боротьби надзвичайними обставинами протистояння з тоталітарними режимами [7, с. 3]. Особливу цінність становлять спогади керівників СБ ОУН та їхніх безпосередніх співробітників, які містять інформацію про внутрішню організацію служби, методи агентурної роботи, проведення слідства.

Свідчення радянських функціонерів та осіб, які співпрацювали з каральними органами, надають альтернативну перспективу на діяльність СБ ОУН. Ці джерела часто містять перебільшення та пропагандистські кліше, проте їхня цінність полягає в фіксації конкретних фактів та епізодів, які можуть бути перевірені через зіставлення з іншими джерелами.

Публіцистика та підпільна преса ОУН є важливим джерелом для розуміння ідеологічного підґрунтя діяльності СБ та офіційної позиції керівництва організації. Підпільні видання, зокрема "Ідея і Чин", "До зброї" та численні листівки, містили інструкції для членів організації, пояснення стратегії боротьби, характеристику ворожих спецслужб [37, с. 358]. Ці матеріали дозволяють зрозуміти, як керівництво ОУН обґрунтовувало необхідність створення СБ та її репресивні функції перед власними членами та симпатиками. Публіцистичні матеріали містять також конкретну

інформацію про методи роботи ворожих спецслужб, попередження про провокації та інструкції щодо дотримання конспірації. Окремі статті присвячувалися аналізу помилок у роботі підпілля, що призводили до провалів та арештів [6, с. 370].

Критичний аналіз джерел та їх обмеження є необхідною передумовою об'єктивного дослідження. Документи з архівів СБУ, хоча й містять цінну фактичну інформацію, створювалися радянськими каральними органами з метою викриття та знищення підпілля, тому вони часто відображають упереджений погляд на діяльність ОУН [14, с. 3]. Протоколи допитів могли містити вибиті під тортурами свідчення або навмисно спотворену інформацію. Агентурні донесення часто перебільшували масштаби діяльності підпілля або містили неперевірені чутки.

Документи самої ОУН також мають свої обмеження. Багато з них загинуло в результаті цілеспрямованого знищення архівів підпілля під час облав. Вимоги конспірації означали, що найбільш чутлива інформація могла взагалі не фіксуватися документально або фіксувалася у закодованому вигляді. Документи створювалися в умовах жорстокої боротьби і часто мали пропагандистський характер, перебільшуючи успіхи та применшуючи втрати [37, с. 359]. Мемуарна література вимагає особливо обережного підходу через притаманну їй суб'єктивність. Автори спогадів схильні ідеалізувати власну роль у подіях, виправдовувати контроверсійні рішення, замовчувати невдачі.

Подолання цих обмежень можливе лише через комплексне використання різних категорій джерел, їх взаємну верифікацію та критичний аналіз. Зіставлення документів ОУН з радянськими архівними матеріалами, перевірка мемуарних свідчень через архівні документи, співставлення інформації з різних джерел дозволяє виявити фактичні помилки, упередження та свідомі фальсифікації. Така джерелознавча критика є необхідною умовою об'єктивного наукового дослідження діяльності СБ ОУН.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СБ ОУН

2.1. Геополітична ситуація на українських землях у міжвоєнний період (1920-1930-ті рр.)

Міжвоєнний період в історії українських земель характеризувався складною геополітичною ситуацією, що стала безпосереднім підґрунтям для формування радикальних форм національно-визвольного руху, зокрема створення Організації українських націоналістів та її Служби безпеки. Розуміння цього контексту є ключовим для аналізу витоків і специфіки діяльності СБ ОУН.

Завершення Першої світової війни та поразка Української революції 1917-1921 років призвели до чергового розчленування українських етнічних територій між чотирма державами. Ризький мирний договір від 18 березня 1921 року юридично закріпив поділ українських земель між більшовицькою Росією та відродженою Польщею. За умовами договору, Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина та Підляшшя відійшли до складу Другої Речі Посполитої, тоді як більша частина етнічних українських територій опинилася під контролем Радянської Росії, формально об'єднаних у УСРР [32, с. 15] (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1. Розподіл українських земель у міжвоєнний період [26, с. 137; 32, с. 15]

Держава	Українські території	Особливості статусу
Друга Річ Посполита	Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Полісся	Офіційне визнання анексії Радою Амбасадорів 15 березня 1923 р.

Продовження табл. 2.1

СРСР (УСРР)	Наддніпрянина, Лівобережжя, Слобожанщина, Південь	Формальна автономія у складі СРСР з 1923 р.
Румунія	Північна Буковина, Південна Бессарабія	Анексія без проведення плебісциту
Чехословаччина	Закарпаття	Автономний статус Підкарпатської Русі

Польський уряд послідовно відмовлявся визнавати українців окремою нацією, вбачаючи в східногалицьких землях історичні "Креси Виходні" – східні рубежі Речі Посполитої. Національно-демократичний табір (ендеки) на чолі з Романом Дмовським розглядав українців як "аісторичну", "недержавну" націю, що не має права на власну державність. Згідно з інкорпораційною концепцією ендеків, українські землі мали бути повністю полонізовані, а українське населення – асимільоване в польське суспільство. Промовистою є цитата Дмовського: "Де ми можемо будувати силу і подвоювати наші цивілізаційні зусилля, поглинаючи інші елементи, жоден закон не може нам заборонити, і це навіть наш обов'язок" [81, р. 42].

Альтернативну федералістську програму пропонував Юзеф Пілсудський та його прихильники, які передбачали створення федерації з литовцями, білорусами та українцями, де провідна роль належала б польському етносу. Втім, на практиці різниця між інкорпораційною та федералістською концепціями була радше тактичною, ніж стратегічною – обидві заперечували право українців на самовизначення та висували претензії на українські території [56, с. 101]. Рішення Ради Амбасадорів від 15 березня 1923 року, яке юридично закріпило польську анексію Східної Галичини, стало важливою віхою в формуванні радикального українського націоналізму. Це рішення остаточно розвіяло надії українців на міжнародну підтримку у відновленні державності [26, с. 137].

Міжвоєнний період характеризувався жорсткими репресіями проти української інтелігенції та національного руху як з боку польської, так і радянської влади. Масштаби та методи цих репресій створили атмосферу

тотального страху та сприяли радикалізації національно-визвольного руху. У УСРР 1920-1930-х років відбувалася планомірна кампанія знищення української національної еліти. Політика "українізації", розпочата на початку 1920-х років, на зламі десятиліття змінилася жорстоким терором проти національно свідомої інтелігенції. За узагальненими даними, від 1927 до 1990 року в Україні було заарештовано понад мільйон осіб, з яких більше 50% становили українці. Щонайменше 140 тисяч було розстріляно.

Апогеєм репресій став період "Великого терору" 1936-1938 років. Під час Великого терору в Україні було засуджено 197 617 осіб, з яких 122 237 отримали вищу міру покарання. Переважна більшість вироків виносилася позасудовими органами – особливими трійками НКВС-УНКВС УРСР, що свідчило про масовий та безправний характер репресій. Лише за виконання наказу НКВС СРСР № 00447 від 4 липня 1937 року щодо проведення так званої "куркульської операції" у 1937-1938 роках в Україні заарештували 111 634 особи, здебільшого у сільській місцевості, з яких за рішеннями позасудових органів розстріляли 64 419 осіб.

Особливо жорстокими були репресії проти української інтелігенції. У 1930-1933 роках із 184 репресованих науковців України не менше 170 були історики (див. табл. 2.2) [67]. Сфабрикована "справа СВУ" (Спілки визволення України) 1929-1930 років стала першим показовим процесом проти української інтелігенції. Масові арешти та страти торкнулися практично всіх сфер культурного життя, що згодом отримало назву "Розстріляне відродження" [61, с. 6]. За словами видатного кінорежисера Олександра Довженка, після репресивних кампаній "ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку і студенти знали..., що історія — це паспорт на загибель" [3, с. 284].

Таблиця 2.2. Масштаби політичних репресій в УСРР (1920-1930-ті рр.) [67; 3, с. 283-284]

Період	Кількість репресованих	Характер репресій
--------	------------------------	-------------------

1920-ті рр.	Понад 250 тис. (реабілітовано 1956-1959 рр.)	Переслідування "буржуазних націоналістів", справа СВУ
1937-1938 рр.	197 617 засуджених (122 237 розстріляних)	"Великий терор", масові операції НКВС
1930-1933 рр.	170 з 184 науковців-істориків	Знищення національної історичної науки

Щеглов у своєму дослідженні підкреслює роль радянських спецслужб у дестабілізації ситуації в Східній Галичині початку 1920-х років. ОДПУ активно використовувало репресивну політику Польщі для інспірування антипольських виступів та поширення прорадянських настроїв серед українського населення Галичини [60, с. 67]. Голодомор 1932-1933 років став апогеєм геноцидної політики щодо українського селянства. Штучно створений голод мав на меті не лише зламати опір колективізації, а й знищити соціальну базу українського національного руху.

Польська національна політика щодо українців у міжвоєнний період також мала виражений репресивний характер. Від часу анексії Східної Галичини у березні 1923 року до травневого перевороту Юзефа Пілсудського в 1926 році на території Західної України послідовно здійснювався курс національної асиміляції [26, с. 136]. Політика національних демократів передбачала перетворення польської держави на моноетнічну через примусову колонізацію. На практиці це означало економічну, політичну, ідеологічну, культурну та освітню дискримінацію українців, жорстокі репресії та переслідування [78, с. 104-137].

Після встановлення режиму "санації" внаслідок травневого перевороту 1926 року офіційна політика дещо змінилася, однак, як зазначає польський історик Єжи Томашевський, "практична діяльність державної адміністрації на Східних кресах, незалежно від того, хто нею керував, з самого початку була близькою до програми Національних демократів" [56, с. 111]. Початок 1930-х років ознаменувався посиленням репресій. Влітку 1930 року польська влада провела масову каральну операцію, відому як "пацифікація" – придушення

українського руху опору в Східній Галичині. Внаслідок цих дій були закриті сотні українських організацій, зруйновані культурні установи, заарештовані тисячі людей [26, с. 140-141].

Репресивна політика обох окупаційних режимів супроводжувалася інтенсивною діяльністю спецслужб – польської дефензиви та радянського ОДПУ-НКВД. Український національний рух опинився під подвійним тиском, що вимагало вироблення власних конспіративних методів та практик безпеки. Радянські органи державної безпеки з самого початку розглядали український національний рух як головну загрозу. ОДПУ систематично застосовувало інтенсивні методи інформаційно-психологічного впливу на жителів Східної Галичини. Радянська стратегія базувалася на кількох ключових напрямках: цілеспрямоване використання східногалицької тематики в міжнародному дискурсі для підриву геополітичних позицій Польщі; активне розповсюдження агітаційних матеріалів; формування та фінансування агентурної мережі для організації контрольованої дестабілізації через інспіровані страйки та селянські заворушення [60, с. 67; 8, с. 67].

Характерним прикладом радянських методів була діяльність партизанського загону "Червона дванадцятка" під керівництвом Степана Мельничука та Петра Шеремети восени 1922 року на Тернопільщині [11, с. 96-97]. Методи роботи радянської розвідки еволюціонували в міру набуття досвіду. Вони характеризувалися безжальністю, безкомпромісністю та масовістю [80, с. 16]. Радянські спецслужби розміщували диверсантів у поліції, армії та жандармерії. Агенти перетинали кордон без зброї, яку мали придбати самостійно або отримати від інших агентів [79, с. 153].

Польська державна поліція та спецслужби також вели інтенсивну роботу проти українського національного руху. Особливу увагу приділяли розшуковій діяльності на прикордонних територіях [42, с. 88]. У 1922 році в Дрогобицькому повіті було зафіксовано 16 випадків диверсій, у Кросненському – 12, Мостиському – 10, Рава-Руському – 19 [24, с. 135]. Польські спецслужби активно інфільтрували українські організації.

Характерним інструментом контролю був також призов українців до польської армії, розпочатий у 1922-1923 роках [45, с. 58].

Подвійний тиск з боку польських та радянських спецслужб вимагав від українського підпілля вироблення власних методів конспірації та безпеки. Особливо цінним був досвід Української Військової Організації (УВО), створеної у 1920 році для продовження збройної боротьби за українську державність. УВО виробляла систему конспіративних методів, включаючи розбудову нелегальних структур, забезпечення внутрішньої безпеки, протидію агентурі ворожих спецслужб. Цей досвід став безпосереднім підґрунтям для створення у 1940 році Служби безпеки ОУН.

Геополітична ситуація міжвоєнного періоду – розчленування українських земель, масові репресії з боку окупаційних режимів, постійний тиск спецслужб – створила об'єктивні передумови для радикалізації національно-визвольного руху та виникнення потреби у спеціалізованій службі безпеки. Досвід протистояння з професійними каральними апаратами двох тоталітарних держав став фундаментом для формування власних контррозвідувальних структур українського національного руху.

2.2. Створення та ідеологія ОУН (1929-1939)

Організація Українських Націоналістів постала 28 січня – 3 лютого 1929 року у Відні як результат об'єднання кількох українських націоналістичних угруповань, що діяли в еміграції та на західноукраїнських землях. За даними дослідників, у роботі установчого Конгресу взяли участь 32 особи: 30 делегатів і 2 гості; 16 осіб були представниками Галичини, 14 осіб – представниками Наддніпрянщини [62]. Серед ключових організацій-засновників виділялися: Українська Військова Організація (УВО) на чолі з Євгеном Коновальцем, Група української націоналістичної молоді, Легія українських націоналістів та Союз української націоналістичної молоді [47, с. 62].

Об'єднавчому процесу передували дві важливі конференції: у 1927 році в Берліні та у 1928 році в Празі, які стали підготовчим етапом для створення єдиної структури. Головним мотивом консолідації став глибокий аналіз причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 років. Учасники Конгресу вбачали основну проблему у світогляді упадництва, що формувався в українстві протягом багатьох десятиріч, відсутності волі до боротьби за самостійність української держави [47, с. 62-63]. У політичних документах Конгресу було чітко сформульовано головну мету організації: створення Української Самостійної Соборної Держави шляхом національної революції. Програма ОУН закріплювала основні ідейно-програмові принципи: визнання нації найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані всі інші інтереси; необхідність політичної незалежності для кожної культурної нації; застосування революційних методів боротьби [31, с. 63]. Основні організаційно-засновниці та їх характеристики представлені у таблиці 2.3, що дозволяє побачити розмаїття ідеологічних та організаційних джерел ОУН.

Таблиця 2.3. Основні організації-засновниці ОУН [62]

Організація	Керівництво	Основні завдання
Українська Військова Організація (УВО)	Євген Коновалець	Збройна боротьба, диверсії
Група української націоналістичної молоді	Дмитро Андрієвський	Теоретична робота, ідеологія
Легія українських націоналістів	Микола Сціборський	Організаційна діяльність
Союз української націоналістичної молоді	Різні керівники	Молодіжна робота, пропаганда

Програмні документи Конгресу відображали радикальний розрив із політичною традицією українського руху XIX – початку XX століття. ОУН виступала проти провансальства – політики компромісів, федералізму та культурництва, характерної для попередніх поколінь українських діячів. Натомість організація проголошувала необхідність повної незалежності та

самостійності, яку можна здобути лише боротьбою, національною революцією проти Росії, а не шляхом порозумінь чи еволюції [47, с. 63]. Устрій ОУН, прийнятий Конгресом 2 лютого 1929 року, визначав організаційну структуру та принципи діяльності. Він передбачав чітке розмежування компетенції законодавчої влади, виконавчої та судової гілок. Важливим аспектом програми була воєнна доктрина, яка затверджувала поетапний розвиток української військової сили відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції та державного закріплення [31, с. 64-65].

Ідеологічною основою ОУН став так званий чинний або інтегральний націоналізм, теоретичне обґрунтування якого здійснив Дмитро Донцов у праці «Націоналізм» (1926). За визначенням дослідників, інтегральний націоналізм є різновидом авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом [15, с. 73]. Філософським підґрунтям донцовського націоналізму була теорія світової волі, запозичена у Артура Шопенгауера. Згідно з цією концепцією, первинною субстанцією буття є воля – стихійна, ірраціональна сила. Донцов застосував цю філософську ідею до національного питання, стверджуючи, що нація як колективна особа володіє власною волею до життя, влади й експансії [15, с. 160].

Ідеологія чинного націоналізму будувалася на кількох взаємопов'язаних принципах. Волюнтаризм як основа національної ідеї протиставляв волю розумові, наголошуючи на пріоритеті емоційно-вольового компонента над раціональним аналізом у національно-визвольній боротьбі. Донцов стверджував, що виховання сили характеру є найважливішим завданням, адже без неї жодні програми та чужі взірці не допоможуть у боротьбі за незалежність. Націоналістична ідеологія мала сприйматися як аксіома, що не потребує доведення, а романтизм передбачав готовність особистості боротися за власний національний світ, жертвуючи заради цього всіма життєвими

вигодами. Донцов підкреслював важливу роль міфів, легенд і переказів у творенні колективної національної свідомості, а фанатизм розумівся як повна віддача національній ідеї, яка набирає характеру релігійної віри [47, с. 69].

Етика націоналізму базувалася на специфічному розумінні добра і зла: добром визнавалося все, що зміцнює силу нації, а злом – те, що її підриває. Національна ідея не повинна керуватися традиційною мораллю, коли на першому місці стоїть власне щастя і власні інтереси окремої людини. Донцов обґрунтовував необхідність поділу суспільства на керівну еліту – тих, хто панує та керує, і на виконавців – тих, хто має виконувати накази. Насильство розглядалося як необхідний і виправданий засіб досягнення національних цілей, що отримало назву творчого насильства [47, с. 69]. Концепція нації як найвищої форми людської спільноти передбачала розуміння нації як скупчення мільйонів волю довкола образу спільного ідеалу, панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині і яку хоче залишити своїм дітям. Політична незалежність нації розглядалася як універсальна засада, що означало: будь-яка етнічна група, що досягла рівня культурної нації, повинна прагнути до перетворення в націю політичну [47, с. 66]. Систематизацію основних елементів донцовської ідеології, як показано у таблиці 2.4, допомагає зрозуміти цілісність і внутрішню логіку концепції чинного націоналізму, що стала ідейною основою діяльності ОУН.

Таблиця 2.4. Основні елементи ідеології чинного націоналізму [47, с. 64-69; 15, с. 159-174]

Принцип	Зміст	Практичне застосування
Волюнтаризм	Пріоритет волі над розумом	Виховання характеру, готовність до боротьби
Романтизм	Жертовність заради ідеї	Культ героїзму і самопожертви
Фанатизм	Абсолютна віра в національну ідею	Повна відданість організації
Націоналістична етика	Мораль підпорядкована національним інтересам	Виправдання методів боротьби

Творче насильство	Насильство як засіб визволення	Терористична діяльність, збройна боротьба
-------------------	--------------------------------	--

Організаційна побудова ОУН базувалася на принципах ієрархії, централізації та суворої конспірації. Територію діяльності було поділено на два основні сегменти: край – підпільні структури на окупованих українських землях, і терени – легальні та напівлегальні осередки в еміграції. Згідно з Устроєм ОУН, вищим законодавчим органом був Збір Українських Націоналістів, виконавчим – Провід Українських Націоналістів, а судовим – Головний Суддя з двома членами [31, с. 64]. На території України ОУН поділялася на десять країв, які ділилися на округи, округи – на відділи, відділи – на управи. Структурами ОУН у краю керувала Крайова Екзекутива ОУН на Західноукраїнських Землях. Територію Західної України було поділено на десять округ: Львівську, Стрийську, Станіславівську, Коломийську, Бережанську, Тернопільську, Перемишльську, Сокальську, Луцьку, Рівненську [65].

Найнижчою структурною одиницею ОУН були п'ятірки та трійки – конспіративні осередки, через які здійснювалася робота з населенням. Членство в організації було диференційованим за віковими групами: доріст для дітей 8-15 років, юнацтво для молоді 15-21 року та повноправні члени після 21 року. Окрему категорію становили симпатки – прихильники ОУН, які допомагали організації, але не входили до її структур [65]. Кадровою базою ОУН на західноукраїнських землях став Союз української націоналістичної молоді, з рядів якого вийшла нова генерація українських націоналістів: Степан Охримович, Степан Бандера, Іван Габрусевич, Степан Ленкавський, Дмитро Мирон, Ярослав Стецько, Роман Шухевич та інші.

Методи боротьби ОУН у 1930-х роках поєднували легальні та нелегальні форми діяльності. Дотримуючись засад суворої конспірації та організаційної дисципліни, ОУН використовувала політичні демонстрації і протести, страйки, бойкот польських товарів, проведення шкільних акцій, саботажні

акти та збройну боротьбу. Теоретичним обґрунтуванням збройних методів була концепція перманентної революції, сформульована у 1930 році, згідно з якою лише масовими виступами можна підтримувати постійний дух протесту проти окупанта [65]. Основними напрямками бойової діяльності були оборонна діяльність – захист структур організації від провокаторів та агентів спецслужб, та наступальна діяльність – демонстрація сили через замах на представників польської адміністрації. Найгучнішим актом став замах на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького 15 червня 1934 року у Варшаві [69].

Важливим аспектом діяльності ОУН була організація підготовки кадрів. Щороку влітку для членів організації влаштовували, переважно в Карпатах, спеціальні двотижневі військові курси, під час яких інструктори відбирали найкращих у бойову референтуру. Паралельно з військовою підготовкою ОУН розгорнула широку ідеологічно-виховну роботу. Були створені моральні кодекси для членів організації: Декалог – десять заповідей українського націоналіста (автор Степан Ленкавський), дванадцять прикмет характеру українського націоналіста та сорок чотири правила життя українського націоналіста (автор Зенон Коссак) [31, с. 65]. Ці документи формували систему моральних цінностей націоналістів, підкреслюючи пріоритет національних інтересів над особистими.

Декалог починався закликом здобути Українську Державу або загинути у боротьбі за неї і був справжнім символом віри для сотень тисяч українських націоналістів. Доповненням були Молитва Українського Націоналіста (автор Осип Мащак) та Присяга Українського Націоналіста (автор Степан Охримович). Гасло Бог і Україна концептуально вплітало християнські цінності в націоналістичну ідеологію. Члени організації сплачували десятину – десять відсотків доходу, що становило надійну фінансову базу для визвольного руху [65]. Організація також активно працювала на культурному фронті: боролася за душу української дитини в польських школах, проводила антиалкогольні і антитютюнові кампанії, пропагувала здоровий спосіб життя,

організовувала вшанування на могилах Січових Стрільців, культивувала культ героїв визвольної боротьби 1917-1921 років.

Репресії з боку польської влади були жорстокими. За даними дослідників, польська поліція і служба безпеки заарештували понад 20 тисяч осіб за націоналістичну діяльність, було проведено понад 606 політичних процесів, винесено 17 смертних вироків та 27 пожиттєвих ув'язнень [65]. Найвідомішими були Варшавський процес 1935 року та Львівський процес 1936 року проти організаторів замаху на Перацького. До кінця 1930-х років ОУН перетворилася на масову організацію. За підрахунками дослідників, на 1939 рік загальна чисельність ОУН сягала 12-14 тисяч членів, без урахування Юнацтва та симпатиків. Організація мала розгалужену мережу осередків у Західній Україні, контролювала численні легальні товариства і користувалася значною підтримкою серед населення [65].

Важливим елементом стратегії ОУН була теорія побудови держави від першого села, розроблена військовим референтом Крайової Екзекутиви ОУН Михайлом Колодзінським. Відповідно до цієї теорії, у разі захоплення влади під час воєнних дій, у будь-якому українському населеному пункті члени ОУН повинні були проголошувати Українську Державу і народну революційну владу. Влада мала встановлюватися і централізовуватися від села до повітового міста і далі, створюючи повстанські республіки, які б пізніше об'єднувалися в загальну державну структуру. Таким чином, у 1929-1939 роках ОУН сформувалася як цілісна військово-політична організація з розробленою ідеологією інтегрального націоналізму, чіткою організаційною структурою та різноманітними методами боротьби. Ідеологія чинного націоналізму Дмитра Донцова стала теоретичною основою для виховання кадрів, готових до самопожертви заради національної незалежності. Організаційна побудова, що поєднувала легальні та підпільні структури, забезпечувала ефективність діяльності навіть в умовах жорстоких репресій. Саме цей досвід 1930-х років став фундаментом для подальшого розвитку

українського національно-визвольного руху та створення спеціалізованих підрозділів, зокрема Служби Безпеки ОУН.

2.3. Розкол ОУН та виникнення потреби у власній службі безпеки (1940)

Початок 1940 року став переломним моментом в історії Організації Українських Націоналістів. Події, що розгорнулися між лютим і серпнем цього року, призвели до розколу ОУН на два окремі проводи – мельниківський та бандерівський. Цей розкол не лише змінив структуру організації, але й створив критичну необхідність у формуванні спеціалізованої служби безпеки, здатної протидіяти зовнішнім і внутрішнім загрозам у нових умовах організаційної роздробленості.

Безпосередньою причиною кризи в ОУН стала смерть її засновника та беззаперечного лідера Євгена Коновальця, якого було вбито агентом НКВД Павлом Судоплатовим 23 травня 1938 року в Роттердамі [64]. Ця трагічна подія не лише позбавила організацію харизматичного керівника, але й унаочнила глибину проникнення радянських спецслужб у структури українського визвольного руху. Після вбивства Коновальця, 2 жовтня 1938 року, Провід Українських Націоналістів очолив полковник Андрій Мельник, який на той час відійшов від активної політичної діяльності та працював адміністратором лісів митрополита Андрея Шептицького. Вибір Мельника відбувся на основі так званого "усного заповіту" Коновальця, про який заявили члени тріумвірату – Омелян Сенік, Ярослав Барановський та Микола Сціборський [68]. Однак цей вибір не був одностайно підтриманий усіма членами організації, особливо молодшим поколінням активістів, які вели безпосередню підпільну боротьбу на західноукраїнських землях.

З початком Другої світової війни у вересні 1939 року з польських тюрем звільнилося кілька тисяч оунівців, серед яких був і Степан Бандера – лідер радикально-революційного крила організації, засуджений польським судом

1936 року до довічного ув'язнення за організацію замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького [23, с. 281]. Краків став центром української політичної еміграції, і саме тут у січні 1940 року відбулася зустріч Бандери та крайового провідника Володимира Тимчія з Андрієм Мельником у Римі. Звільнені активісти, які мали багаторічний досвід підпільної боротьби та глибоке розуміння реалій окупованих українських земель, висунули три ключові вимоги до керівництва ПУН.

По-перше, вони вимагали проведення кадрових змін у Проводі ОУН шляхом усунення осіб, підозрюваних у зв'язках з ворожими спецслужбами. Особливу стурбованість викликала присутність у Проводі Ярослава Барановського та Омеляна Сеника. Барановського підозрювали у небажанні засудити зраду свого брата Романа, який став польським конфідентом. У вересні 1939 року, коли оунівці захопили архів польської поліції у Львові, були виявлені документи, що підтверджували співпрацю Ярослава Барановського з ворогами організації. Їхню автентичність підтвердила спеціальна комісія юристів-адвокатів у складі Степана Шухевича, Володимира Горбового та Володимира Загайкевича [2, с. 30]. Щодо Омеляна Сеника існували підозри у співпраці з чеською контррозвідкою після того, як у 1934 році до рук чеських спецслужб потрапив архів ОУН у Празі, що спричинило значні втрати для організації.

По-друге, представники краєвого проводу наполягали на збереженні нейтралітету у війні між Німеччиною та західними державами. Вони розуміли, що прив'язка до будь-якої воюючої сторони може коштувати організації самостійності та поставити під загрозу довіру українського населення. По-третє, вони вимагали пристосування діяльності ОУН до внутрішньої ситуації в Україні без прив'язки до інтересів німецької чи радянської сторони [9, с. 89]. Ці вимоги відображали принципову різницю в підходах між емігрантським керівництвом, яке було відірване від реалій окупованих земель, та активістами-краєвиками, які безпосередньо вели підпільну боротьбу і розуміли настрої населення.

Мельник категорично відмовився задовольнити ці вимоги, що призвело до ескалації конфлікту та поглиблення організаційної кризи. 10 лютого 1940 року в Кракові зішлися на нараду чільні діячі ОУН – колишні провідники та члени крайових і окружних ексекутив – і створили Революційний Провід ОУН на чолі зі Степаном Бандерою. У рішенні наради зазначалося: "Ждемо рішення полк. Андрія Мельника, що він надалі очолює нашу боротьбу" [68], що свідчить про те, що провідний актив ОУН не виступав особисто проти Мельника як людини, а прагнув системних змін у керівництві організації та очищення її від можливих агентів ворожих спецслужб. Проте Мельник сприйняв ці дії як виклик своїй владі і відповів категоричним рішенням про притягнення Бандери до Революційного Трибуналу ОУН за "розкольніцьку діяльність".

Спроби примирення робилися через спеціальну комісію у складі Ріко Ярого, Івана Габрусевича, Степана Ленкавського та Гната Шухевича, яка запропонувала компромісне рішення: виведення з ПУН Барановського, Сеника та Степана Чучмана, та входження Революційного Проводу до складу ПУН зі збереженням Мельника на посаді голови. Мельник спочатку відмовився від цього компромісу, але згодом, під тиском обставин та усвідомленням масштабів підтримки Бандери серед активу організації, погодився підписати акт примирення. Однак ситуація ускладнилася через втручання Зиновія Книша, колишнього бойовика УВО, який не був офіційним членом ОУН на той момент. Як визнав член мельниківської ОУН Ярослав Гайвас, Книш був "головним архітектором і співтворцем розколу в ОУН", хвалячись: "коли б не я, то вони були б не протиставилися Бандері!" [9, с. 90]. Дослідник Юрій Борець у своїх працях стверджує, що Книш міг бути завербований радянськими спецслужбами ще в 1920-х роках, що пояснювало б його зацікавленість у поглибленні розколу українського визвольного руху.

10 серпня 1940 року Бандера надіслав Мельнику ще один лист, в якому попереджав про небезпеку агентурного проникнення: "працю, окуплену таким зусиллям, боротьбу, що пожирає стільки жертв, може знівечити один шкідник,

що закрався на саму гору". Однак Мельник відповів зверненням до оунівського активу з вимогою "відмежуватися від диверсії Степана Бандери", що остаточно закріпило розкол. Наслідки розколу виявилися катастрофічними для єдності українського національного руху. Різниця між мельниківським і бандерівським напрямками проявлялася у кількох ключових аспектах організаційної філософії та стратегії.

Мельниківське крило, сформоване переважно з представників старшого покоління емігрантів, схилилося до більш помірковано-еволюційної тактики, яка передбачала можливість тимчасової орієнтації на допомогу Німеччини у боротьбі проти більшовизму. Мельник та його оточення дотримувалися принципу "мінімальної конспірації", намагаючись діяти напівлегально там, де це було можливо, і підтримувати відкриті контакти з німецькими структурами [68]. Бандерівське крило, навпаки, складалося переважно з молодих активістів-краєвиків, які мали безпосередній досвід підпільної боротьби на західноукраїнських землях у 1930-х роках. Вони відстоювали принцип повної незалежності від будь-яких зовнішніх сил, наполягали на жорсткій конспірації та активних методах боротьби. Організаційна база бандерівців зосереджувалася на західноукраїнських землях, тоді як мельниківці мали сильніші позиції серед еміграції в Кракові та Берліні [66].

Після розколу оточення Мельника організовувало обшуки в помешканнях бандерівців, здійснювало невдалі замаху на життя Бандери та Стецька, поширювало наклепи через підконтрольні видання. У листопаді 1940 року в Кракові було побито керівника розвідки бандерівської ОУН Теодора Яцуру, а Ярослав Гайвас ледве уникнув нападу бандерівців у Холмі. Особливо драматичним епізодом внутрішнього протистояння став напад мельниківців 13 серпня 1940 року на штаб бандерівської СБ у Кракові на вулиці Зеленої, 26. Зиновій Книш згадував: "Ми зайняли організаційну домівку, з канцелярями, касою, розвідною картотекою, фотографічною, хімічною лабораторіями" [2, с. 30]. У результаті цього нападу були захоплені протоколи допиту Ярослава Горбового, члена ОУН, якого СБ викрила як завербованого агента НКВД. За

версією Степана Мудрика, захоплення цих документів завадило СБ завершити слідство і довести справу до кінця.

Розкол мав глибокі стратегічні наслідки для всього українського визвольного руху. Навесні 1940 року радянські спецслужби заарештували 658 членів ОУН на західноукраїнських землях, серед них шестеро членів Крайової Екзекутиви [66]. Це сталося саме в період, коли організація була максимально ослаблена внутрішніми чварами і не могла ефективно протидіяти зовнішнім загрозам. НКВД, очевидно, скористалося моментом організаційної дезорганізації для нанесення потужного удару по підпіллю.

Проблема агентурного проникнення та зрад стала однією з ключових причин усвідомлення необхідності створення професійної Служби безпеки ОУН. Вже на початку 1930-х років у першому Проводі Українських Націоналістів було виявлено двох агентів ворожих розвідок: Петра Кожевнікова, який працював на німецьку розвідку, та Лева Костаріва, завербованого радянськими спецслужбами. Обоє було розкрито та виключено з організації, проте ці випадки засвідчили вразливість організаційних структур перед агентурним проникненням [9, с. 86]. Особливо небезпечною виявилася діяльність Романа Барановського, колишнього бойовика УВО, який у 1933 році передав польській поліції цілу низку цінних даних про діяльність УВО-ОУН, структуру організації та її членів, що призвело до масових арештів.

Радянські спецслужби застосовували особливо витончені та системні методи проникнення в ОУН. На початку 1934 року до члена ПУН Миколи Сціборського в Парижі прийшов так званий "Іван Іванович", який представився лікарем з Харкова і пропонував налагодити співпрацю між підпіллям та антисталінськими силами в УСРР. Стривожений цією несподіваною пропозицією, Сціборський писав Коновальцю про те, що в найближчому оточенні керівництва є агент, який передає детальну інформацію про членів ПУН, їхні плани та контакти [9, с. 87]. Пізніше з'ясувалося, що цей візит був частиною складної оперативної гри НКВД.

Згідно зі спогадами колишнього генерала КДБ Павла Судоплатова, опублікованими вже після розпаду СРСР, наказ про ліквідацію Євгена Коновальця давав особисто Йосип Сталін, обґрунтувавши це метою "обезголовити рух українського фашизму напередодні війни і змусити цих бандитів знищувати один одного в боротьбі за владу". Цей цинічний план виявився частково успішним – смерть Коновальця дійсно призвела до кризи лідерства та розколу організації, що послабило український визвольний рух напередодні критичних подій Другої світової війни.

Особливо показовою була історія з Ярославом Горбовим, який виявився завербованим НКВД агентом [70]. Горбовий, будучи членом ОУН, систематично передавав радянським спецслужбам інформацію про структуру організації, плани керівництва та конспіративні адреси. Саме його викриття у 1940 році стало безпосереднім приводом для остаточного усвідомлення необхідності формалізації Служби безпеки ОУН як окремої референтури з професійними завданнями контррозвідки. Горбового разом із шефом СБ Миколою Арсеничем було затримано співробітниками гестапо на залізничній станції в Ряшеві, після чого він потрапив до концтабору "Аушвіц", де незабаром загинув за нез'ясованих обставин.

Проблема агентурного проникнення торкалася не лише бандерівського, а й мельниківського крила ОУН. Восени 1941 року були вбиті члени ПУН Омелян Сенік та Микола Сціборський у Житомирі за загадкових обставин. Хоча офіційно їхню смерть приписували бандерівцям або німцям, історики розглядають версію про причетність агентів НКВС, які могли проникнути в оточення мельниківського керівництва [21, с. 286]. Масштаби агентурного проникнення були вражаючими і свідчили про високу ефективність роботи радянських спецслужб. За узагальненими даними дослідників, восени 1946 року агентурний апарат енкаведистів на Заході України налічував 644 резиденти, 2249 агентів і 18165 інформаторів, без урахування комсомольців, які також використовувалися для збору інформації про підпілля [64]. Така

масштабна мережа агентури робила життя підпілля надзвичайно небезпечним і вимагала створення професійної контррозвідальної структури.

Особливо витонченим був метод роботи МГБ із зв'язковою генерала Чупринки Соломією Галушкою, який демонструє складність оперативних комбінацій радянських спецслужб. Після арешту її катували співробітники МГБ, потім "рятували" переодягнені в "своїх" повстанців, які теж застосовували тортури, доки вона не зізналася цим переодягненим сексотам, вважаючи їх справжніми членами підпілля. Проте шеф СБ Микола Арсенич розгадав цю складну гру, зберіг їй життя, маючи намір включитися в "гру" з радянськими спецслужбами і використати цю ситуацію для дезінформації противника. Проте ця жінка відіграла фатальну роль у житті референта СБ і загинула разом із ним у січні 1947 року під час облави.

У контексті цих множинних загроз влітку 1940 року в Організації Українських Націоналістів (бандерівців) постала окрема референтура з завданнями розвідки і контррозвідки, яка отримала назву Служба безпеки ОУН(б) [70]. Необхідність створення подібної референтури стала очевидною після викриття Ярослава Горбового як завербованого НКВД агента, а також у світлі масштабного агентурного проникнення та численних зрад попередніх років.

Перед керівництвом СБ Провід поставив низку конкретних завдань стратегічного характеру: налагодження внутрішньої та зовнішньої розвідки для збору інформації про плани ворожих спецслужб; виявлення та нейтралізація ворожої агентури всередині організації; контроль за дотриманням конспірації на всіх рівнях організаційної структури; здійснення замахів проти функціонерів окупаційної влади та представників опозиційних ОУН(б) українських організацій; створення власної мережі надійних інформаторів [70

]. Важливо підкреслити, що планувалося: з відновленням української державності Служба безпеки ОУН стане кадровою та організаційною основою для формування державної спецслужби незалежної України. Цей стратегічний

підхід відрізняв СБ ОУН від звичайних підпільних структур того часу і надавав їй державотворчого характеру.

Паралельно створення ОУН(м) власної служби безпеки відбулося у лютому 1940 року на території Генерального губернаторства [2, с. 29]. Після створення бандерівцями Революційного проводу більшість співробітників СБ підтримали Степана Бандеру, визнаючи його авторитет та радикально-революційний підхід до визвольної боротьби, лише незначна частина залишилася на стороні ОУН(м). Мельниківська розвідка обрала тактику "мінімальної конспірації", що згодом спричинило значні проблеми з безпекою і змусило бандерівську СБ відкликати багатьох своїх агентів з мельниківських структур. Винним у розколі ОУН мельниківська розвідка оголосила Ріко Ярого, звинувативши його у намаганні приховати привласнення коштів, виділених Абвером для організаційної роботи.

У березні 1941 року з мельниківської розвідувальної референтури виокремилася контррозвідувальна підреферентура на чолі з Віктором Пилипчуком. Загальне керівництво розвідувальною роботою здійснював Ярослав Гайвас, а розвідувальну референтуру в Кракові очолював Теодор Яцура. Влітку 1941 року почалася розбудова мережі мельниківської "Безпеки" на території Західної України, яка передбачала створення територіальної вертикалі від станиць через районні, повітові, окружні до обласних ексекутив та крайових інспекторатів [2, с. 30]. Таким чином, розкол ОУН у 1940 році став каталізатором для створення двох окремих, конкуруючих між собою служб безпеки.

Ця ситуація мала як негативні, так і певні позитивні наслідки для українського визвольного руху. З одного боку, розпорошення сил безперечно послабило український національний рух у критичний момент напередодні німецько-радянської війни і призвело до внутрішніх конфліктів, які відволікали ресурси від боротьби з реальними окупантами. Взаємна підозрілість та епізодичні сутички між двома крилами ОУН ослаблювали загальну ефективність визвольного руху. З іншого боку, конкуренція між

двома службами безпеки певною мірою стимулювала їхній розвиток, вдосконалення методів роботи та підвищення професійного рівня працівників. Обидві структури накопичували цінний досвід протидії професійним каральним апаратам тоталітарних держав – польської дефензиви, німецького гестапо та радянського НКВД, що згодом було використано в роки збройної боротьби.

Створення СБ ОУН стало закономірною відповіддю на комплекс взаємопов'язаних викликів: масове агентурне проникнення радянських та польських спецслужб, множинні провокації та зради, внутрішню кризу керівництва, розкол організації. Ця структура мала забезпечити безпеку підпілля в умовах тотального протистояння, а також готувати професійні кадри для майбутньої державної служби безпеки незалежної України, що підкреслювало державотворчі амбіції керівництва ОУН. Детальний аналіз організаційної структури, функціонального профілю та методів роботи Служби безпеки ОУН представлено в наступному розділі дослідження.

Висновки до Розділу 2

Вивчення історичних обставин та чинників, що передували появі Служби безпеки ОУН, дає підстави для наступних узагальнень. Період між двома світовими війнами (1920--1930-ті рр.) відіграв визначальну роль у формуванні радикальних течій українського національно-визвольного руху. Розподіл українських територій між чотирма державами, юридично оформлений Ризькою мирною угодою 1921 року та постановою Ради Амбасадорів 1923 року, створив об'єктивні умови для радикалізації національної боротьби. Інкorporаційна стратегія Польщі та тоталітарна система Радянського Союзу реалізовували систематичний терор проти українського населення, остаточно знищивши ілюзії щодо мирного шляху відновлення державності.

Обсяги політичного терору в УСРР вражали своїми масштабами: впродовж 1937--1938 років судові вироки отримали 197 617 громадян, серед яких 122 237 було страчено. Фізичне винищення української інтелектуальної еліти, включаючи 170 з 184 науковців-істориків впродовж 1930--1933 років, разом із Голодомором 1932--1933 років породили клімат всеохопного терору. На західноукраїнських землях польська адміністрація організувала масштабну «пацифікацію» 1930 року, в результаті якої понад 20 тисяч осіб опинилися під арештом за участь у націоналістичній діяльності. Одночасний тиск польської дефензиви та радянського ОДПУ-НКВД змушував українське підпілля розробляти власні конспіративні техніки та методики забезпечення безпеки.

Утворення ОУН 28 січня -- 3 лютого 1929 року у Відні представляло реакцію на виклики епохи. Ідеологічна платформа чинного (інтегрального) націоналізму Дмитра Донцова, побудована на засадах волюнтаризму, романтичного світогляду, фанатичної відданості та доктрини творчого насильства, виховувала генерацію, здатну на самопожертву заради національної незалежності. Організаційна архітектура ОУН, побудована на засадах ієрархічності, централізації та строгої конспірації, гарантувала результативність діяльності навіть в умовах жорстокого терору. Наприкінці 1930-х років чисельність ОУН досягла 12--14 тисяч членів із розгалуженою системою осередків. Програмна документація організації демонструвала категоричний розрив із політичними традиціями попередніх генерацій українського руху, декларуючи необхідність абсолютної незалежності, досяжної виключно через національну революцію.

Трагічна загибель Євгена Коновальця від агента НКВД 1938 року та подальша фрагментація ОУН у лютому 1940 року на мельниківську та бандерівську фракції послужили безпосереднім імпульсом для організації спеціалізованої служби безпеки. Масштабна агентурна інфільтрація противника (восени 1946 року радянська розвідувальна мережа включала 644 резиденти, 2249 агентів і 18165 інформаторів) та багаточисленні випадки предателства, включаючи розкриття Ярослава Горбового як завербованого

НКВД співробітника, диктували необхідність професійної контррозвідувальної одиниці. Організаційний розкол породив суперечливі результати: ослаблення українського національного руху та провокування внутрішніх конфліктів, але водночас стимулювання розвитку й удосконалення робочих методів обох служб безпеки.

Влітку 1940 року в ОУН(б) конституювалася окрема референтура з функціями розвідки і контррозвідки -- Служба безпеки ОУН. До її пріоритетних завдань належали: розкриття та нейтралізація ворожої агентури, нагляд за дотриманням конспірації, організація замахів проти представників окупаційної влади, розбудова власної інформаційної мережі. Одночасно у лютому 1940 року постала мельниківська служба безпеки. Організаційна архітектура СБ ОУН включала ієрархію від кущового та районного щаблів до крайового, з бойовими підрозділами по 7-8 осіб на районному щаблі. На початковому етапі підрозділи СБ не підлягали місцевим керівникам ОУН, що гарантувало автономію служби та спроможність контролювати діяльність усіх організаційних структур.

Отже, поява СБ ОУН обумовлювалася сукупністю взаємопов'язаних факторів: геополітичною ситуацією територіального поділу українських земель, репресивною стратегією окупаційних адміністрацій, активною роботою ворожих спецслужб та внутрішньоорганізаційними проблемами, спричиненими агентурним проникненням. Практичний досвід протиборства з професійними репресивними машинами двох тоталітарних систем заклав основу для розбудови власних контррозвідувальних механізмів. Служба безпеки планувалася не merely як захисний інструмент підпілля в окупаційних умовах, але й як кадрова та організаційна платформа для перспективної державної спецслужби незалежної України, демонструючи стратегічне бачення керівництва ОУН стосовно державотворчих завдань.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СБ ОУН

3.1. Формування та структурна побудова СБ ОУН (1940-1941)

Як зазначено в підрозділі 2.3, створення Служби безпеки ОУН влітку 1940 року стало відповіддю на конкретні виклики підпільної боротьби: масштабне агентурне проникнення ворожих спецслужб, внутрішньоорганізаційну кризу та розкол організації. Викриття Ярослава Горбового як завербованого агента НКВД унаочнило критичну необхідність професійної контррозвідувальної структури. Формування організаційної побудови СБ відбувалося в умовах наближення великої європейської війни, що створювало як загрози, так і можливості для національно-визвольної боротьби.

Процес інституціоналізації СБ ОУН розпочався з визначення її нормативної бази. Компетенція СБ ОУН регулювалася системою наказів, інструкцій та положень, які видавалися керівництвом референтури та Центральним Проводом ОУН. Основні компетенції зумовлювалися поточними завданнями націоналістичного проводу та оперативною ситуацією в умовах протистояння з радянськими і німецькими спецслужбами. Однією з перших інструкцій стала Інструкція від червня 1946 року, згідно з якою СБ ОУН проводила діяльність на основі інструкцій зверхників, тісно співпрацюючи з організаційними зверхниками на місцях [75, арк. 13]. Хоча цей документ датується пізнішим періодом, він кодифікував практики, що склалися саме в 1940-1941 роках.

Первинно на СБ покладалися поліцейні та охоронні функції, зокрема охорона керівництва ОУН. До ключових завдань на початковому етапі належали: боротьба із зовнішньою агентурою для забезпечення можливості діяльності Організації; боротьба з внутрішньою агентурою та провокаціями; протидія диверсійним групам; контроль за нормативністю поведінки

підпільників і повстанців [75, арк. 298]. Виходячи із цих завдань, обов'язком СБ ОУН було виявлення серед членів ОУН агентів НКВД-НКГБ та їх нейтралізація. Крім того, до повноважень СБ входило виявлення серед місцевого населення осіб, які протидіяли організації [75, арк. 47].

Організаційно-територіальна структура СБ ОУН будувалася за принципом вертикальної підпорядкованості та територіального охоплення, відображаючи загальну структуру ОУН. Процес формування цієї вертикалі супроводжувався організаційними труднощами, пов'язаними з необхідністю дотримання суворої конспірації та відсутністю єдиних стандартів на початковому етапі. На вершині піраміди перебувала референтура СБ при Центральному Проводі ОУН, яку очолював Микола Арсенич під псевдонімом «Михайло». Він був досвідченим агентуристом і організував серію вишкільних курсів для працівників СБ, де особисто проводив заняття. У своїх інструкціях «Михайло» давав рекомендації щодо активізації агентурно-оперативної роботи [75, арк. 119]. Нижче розташовувалися крайові, обласні, окружні, надрайонні, районні та станичні референтури СБ, що формували багаторівневу систему контррозвідувального забезпечення (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1. Вертикаль управління СБ ОУН

Рівень	Назва структури	Основні функції
Центральний	Референтура СБ ЦП ОУН	Загальне керівництво, розробка інструкцій, координація
Крайовий	Референтура СБ Крайового проводу	Керівництво на території краю, контррозвідка
Окружний	Референтура СБ окружного проводу	Оперативна робота в окрузі
Районний	Референтура СБ районного проводу	Виконання завдань на районному рівні
Станичний	СБ станиці	Первинна інформаційна робота

Ключовим етапом у розвитку організаційної структури СБ став наказ № 2 коменданта Запілля ВО «Заграва» Ю. Рибака від 30 вересня 1943 року про перепідпорядкування працівників СБ їхнім «діловим зверхникам» [77, арк.

54]. Відповідно до положень цього документа, референтури СБ перестали залежати від керівництва Запілля УПА, що дало їм змогу працювати в рамках організаційної мережі на автономних засадах. Копії наказу розсилалися навіть у повстанські райони, що свідчить про системний характер реорганізації. Ця автономізація СБ викликала певні суперечності в підпіллі, оскільки давала службі безпеки значні повноваження без постійного контролю з боку військового керівництва.

5 жовтня 1943 року комендант Костопільського повстанського надрайону «Долина» «Ворон» видав наказ № 11 про розширення повноважень СБ, згідно з яким коменданти всіх районів надрайону повинні були «всі потреби для референтів СБ уможливити» [77, арк. 72]. Скасовувалося звітування референтів СБ перед місцевими командирами, що фактично надавало їм необмежені повноваження на своїй території. У жовтні 1943 року референтура СБ на Волині стала підпорядковуватися безпосередньо Головній Команді УПА [18, с. 139]. До листопада 1943 року СБ діяла в усіх повстанських надрайонах ВО «Заграва», крім Пинського надрайону «Болото» й частини Столинського надрайону «Гало» [33, с. 305].

Позиції СБ посилювалися ще істотніше, коли в середині жовтня 1943 року серед організаційного активу почалося вилучення зброї. Якщо в розпорядженні есбістів зброя залишалася, то працівники всіх інших референтур, принаймні в районах Костопільського повстанського надрайону «Долина», за наказом «Ворона» від 19 жовтня 1943 року повинні були її здати на реєстрацію [77, арк. 105]. Така привілейована позиція СБ викликала певне невдоволення серед інших структур підпілля, що відображено в документах того періоду.

Крайові референтури СБ відігравали ключову роль у координації діяльності на великих територіях. У документах згадується крайова референтура СБ «Захід-Карпати», яка охоплювала велику територію західних областей УРСР. Керівник цієї референтури «Іордан» (Володимир Лівий, 1920 р.н.) 16 липня 1948 року підготував атестаційний лист для подання на нові

військові звання 22 працівників СБ [76, арк. 116]. Із загального списку було представлено до звання сотника 3 особи, поручика 7, хорунжого 12 осіб. До працівників радянських правоохоронних органів цей атестаційний лист потрапив 4 грудня 1948 року після чекістсько-військової операції в селі Топільська Перегінського району Івано-Франківської області та загибелі «Гордана».

Окружні референтури СБ діяли при окружних проводах ОУН. Згадується референтура СБ Дрогобицького окружного проводу, яка входила територіально до складу Крайового проводу «Захід-Карпати» [76, арк. 121-123]. У вересні 1943 року передбачалося, що кожна з референтур СБ на рівні повстанських підрайонів, районів і надрайонів ВО «Богун» буде ділитися на два відділи: розвідно-інформаційний та поліційно-виконавчий [33, с. 422]. Ця спеціалізація дозволяла чіткіше розмежувати функції збору інформації та виконання оперативних завдань.

Районні референтури СБ становили основну виконавчу ланку системи. Саме на цьому рівні здійснювалася безпосередня оперативна робота: виявлення агентури, проведення слідства, винесення вироків. При районних референтурах діяли боївки СБ чисельністю 7-8 осіб, які виконували функції арешту, охорони підслідних та виконання вироків. Згідно з наказом № 2 референта СБ ВО «Богун» «Смока» від 10 вересня 1943 року, смертний вирок для «ворога українського народу» міг видавати тільки поліційно-виконавчий відділ кожної референтури СБ рівня району чи підрайону [33, с. 422-423]. Станичні структури СБ були найнижчою ланкою системи і виконували переважно інформаційно-агентурні функції, збираючи відомості про підозрілих осіб та настрої населення. Структура та функції СБ ОУН на початковому етапі її формування представлені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2. Структура та функції СБ ОУН на початковому етапі (1940-1941)

Рівень	Структурний підрозділ	Основні функції
Крайовий	Крайовий референт СБ	Загальне керівництво, координація

Обласний	Обласна референтура СБ	Керівництво обласними структурами
Районний	Районна боївка СБ (7-8 осіб)	Оперативна робота, виявлення агентури
Кущовий/місцевий	Референт СБ	Контррозвідка на місцях

Спочатку новостворені відділення СБ не підпорядковувалися місцевим керівникам ОУН, а отримували накази виключно по службовій вертикалі, що забезпечувало незалежність СБ і можливість контролювати діяльність усіх структур організації. Втім, починаючи з кінця 1943 року, для більшої доцільності підрозділи СБ почали частково підпорядковуватися місцевому провodu ОУН та УПА, хоча з усіх основних питань продовжували підлягати керівнику СБ Арсеничу. Ця зміна була пов'язана з необхідністю оперативної координації дій у бойових умовах та з критикою надмірної автономії СБ з боку військового керівництва.

Кадрове питання в СБ ОУН набуло особливої ваги порівняно з іншими референтурами. Від того, хто з членів організації потрапляв до референтури СБ, їх професійної та загальної підготовки, вміння здійснювати секретну агентурно-оперативну роботу, багато в чому залежала діяльність більшої частини організаційної мережі підпілля ОУН(б) [6, с. 365]. Процес відбору кадрів був багатоетапним та включав ретельну перевірку кандидатів на надійність, вивчення їхніх біографій, моральних якостей та організаційного досвіду. Особливу увагу приділяли виявленню потенційних слабких місць, які могли б використати ворожі спецслужби для вербування.

Приблизно з 1945-1946 років керівництво Центрального Проводу ОУН(б) дало вказівку всім референтурам СБ скласти списки своїх працівників-есбістів з викладом основних біографічних даних, включаючи освіту, час вступу до ОУН та СБ, а також стислу характеристику їх як підпільників. Аналіз збережених атестаційних листів дозволяє реконструювати критерії відбору та соціальний портрет працівників СБ. З усього керівного складу референтури СБ Крайового провodu «Захід-Карпати»,

представлених до вищих військових звань, більшість мали середню або неповну середню освіту (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3. Характеристика керівного складу СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» (1948 р.) [76, Арк. 116]

Показник	Дані
Загальна кількість	22 особи
Вища освіта	1 особа (4,5%)
Середня освіта	9 осіб (41%)
Неповна середня освіта	12 осіб (54,5%)
Вік (найпоширеніший)	24-28 років (16 осіб, 73%)
Стаж в ОУН (5+ років)	19 осіб (86%)

Вступили до ОУН: у 1932 році 1 особа, у 1933 році 1 особа, у 1938-1939 роках 7 осіб, у 1941-1943 роках 10 осіб, у 1944 році 3 особи. Вступили до СБ: у 1942 році 5 осіб, у 1943 році 4 особи, у 1944 році 8 осіб, у 1945 році 3 особи, у 1946 році 2 особи [76, арк. 122-123]. Найбільше поповнення референтури СБ відбулося в період 1942-1944 років (17 осіб), що пояснюється масовою організацією вишкільних курсів саме в цей час.

Спеціальна підготовка працівників СБ здійснювалася на курсах різної тривалості. Майже половина керівного складу (10 осіб) пройшли 10-денні курси, від 1 до 3 тижнів 8 осіб, зовсім не проходили 4 особи. Троє працівників відбули 3-тижневі курси, де заняття проводив і організовував сам керівник референтури СБ Центрального Проводу ОУН(б) «Михайло» (М. Арсенич). На курсах працівники СБ вивчали: основи агентурної роботи, методи розвідки та контррозвідки, техніку ведення слідства, конспірацію та зв'язок [40, с. 46]. При СБ була також підготовка агентів-внутрішників та агентів-бойовиків.

На так званих робочих семінарах слухачі отримували необхідні теоретичні знання, що підкріплювалися практикою. Їм надавалися конкретні діючі справи, які вони вивчали, аналізували, за необхідності проводили допити і виносили своє рішення у справі. Цікавим є те, що в документах вказуються конкретні факти розкриття та добровільної розшифровки працівників СБ як

агентів ворога під час проведення робочих семінарів. Наприклад, працівник референтури СБ Дрогобицького надрайонного проводу «Шугай» «був завербований, під час семінару зізнався» [76, арк. 121]. Відносно іншого працівника цієї референтури «Кучерявого» було записано: «розкритий під час семінару, необхідно з'ясувати питання його арешту». Такі випадки свідчать про високу психологічну ефективність освітньо-виховної роботи в СБ.

Характеристика працівників керівного складу референтури СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» була переважно позитивною, з детальним розкриттям окремих рис: «ідейний, відданий, хитрий слідчий та організатор, ініціативний, політично підготовлений, дуже серйозно ставиться до слідчої роботи». Тільки в одного було записано «мав догану за аморальний вчинок» [76, арк. 116]. Ця система характеристик дозволяла керівництву відстежувати не лише професійні, але й моральні якості працівників.

Служба безпеки ОУН з самого початку свого формування була тісно пов'язана з військовими структурами організації, насамперед з Українською Повстанською Армією (УПА). Ця взаємодія мала складний і неоднозначний характер, відображаючи суперечності між цивільним (політичним) та військовим керівництвом українського визвольного руху. До кінця вересня 1943 року в різних територіальних одиницях ВО «Заграва» структури СБ підпорядковувалися місцевим провідникам і комендантам ОУН(б). Однак згаданий вище наказ № 2 від 30 вересня 1943 року кардинально змінив цю ситуацію, надавши СБ значну автономію.

У січні 1944 року виникли проблеми в розмежуванні повноважень між СБ і військово-польовою жандармерією. «Січ», командир загону ім. Богуна групи УПА «Турів», у донесенні від 17 січня 1944 року скаржився, що СБ зробила засідку на чотового «Орла» і трьох козаків, яких він наприкінці грудня 1943 року відпустив на «урльоп» [77, арк. 68]. Оскільки «Орел» і козаки почали відстрілюватися, працівники СБ застрелили «Орла» й забрали його зброю собі. Дії СБ навіть у середовищі УПА стали називати надмірними. В одному зі звітів політичного виховника групи УПА П. Олійника зазначалося:

«Стрільці говорять, що СБ і теренові боївки добре вдягнуті, добре взуті, добре їдять, спокійно роз'їжджають по теренах, а до того всього зарозумілі, грубо відносяться до населення і до стрілецтва, часто невинно карають населення, в той час як повстанці гірше одягнуті, гірше взуті, відживлювані і весь час наражені на небезпеку» [33, с. 372].

Попри ці недоречності, ГК УПА (з січня 1944 року – УПА-Північ) повноваження СБ не переглянула, а продовжувала їх розширювати. 14 січня 1944 року командир УПА-Північ Дмитро Клячківський підписав наказ № 27, у якому доручив командирам груп і військових округ надати працівникам безпеки «найбільші можливості в роботі» і закликав погодитися на свободу дій СБ «у фахових справах» [33, с. 44]. У наказі також зазначалося, що «інструкції осередку служби безпеки для УПА мають обов'язуючий характер». Комендант осередку СБ в головній квартирі УПА – група «Північ» «Каруспун» відреагував блискавично: в інструкції № 1 від 15 січня 1944 року він розпорядився видавати «для перевірки» перебіжчиків, тих, хто пішов «працювати в большевицькі інституції або школи», а потім повернувся до УПА, а також спекулянтів [33, с. 81-82]. Така широка інтерпретація повноважень викликала занепокоєння навіть серед лояльних до СБ командирів.

Паралельно з бандерівською СБ у лютому 1940 року на території Генерального губернаторства була створена мельниківська служба безпеки. Після створення бандерівцями Революційного проводу більшість співробітників СБ підтримали Степана Бандеру, лише незначна частина залишилася на стороні ОУН(м). У березні 1941 року з мельниківської розвідувальної референтури виокремилася контррозвідувальна підреферентура на чолі з Віктором Пилипчуком. Загальне керівництво здійснював Ярослав Гайвас, а розвідувальну референтуру в Кракові очолював Теодор Яцура [2, с. 30].

Таким чином, формування та структурна побудова СБ ОУН у 1940-1941 роках стали важливим етапом інституціоналізації українського визвольного

руху. Створена вертикаль управління, кадрова система та механізми взаємодії з військовими структурами забезпечили СБ ОУН можливість ефективно виконувати покладені на неї функції в надзвичайно складних умовах Другої світової війни. Детальний аналіз функціонального профілю та методів роботи СБ ОУН наведено в наступних підрозділах цього розділу.

3.2. Функціональний профіль СБ ОУН

Служба безпеки ОУН, створена в умовах конспіративної боротьби за українську державність, виконувала широкий спектр функцій, які виходили далеко за межі класичних завдань контррозвідувального органу. Як зазначає В. Єфименко, «від професійної та загальної підготовки, вміння здійснювати секретну агентурно-оперативну роботу багато в чому залежала діяльність більшої частини організаційної мережі підпілля» [14, с. 2]. Аналіз архівних документів та інструкцій дозволяє виокремити чотири ключові напрями діяльності СБ: контррозвідувальна робота, підтримка внутрішньої дисципліни та конспірації, ліквідаційна діяльність, а також збір і аналіз розвідувальної інформації.

Боротьба з ворожою агентурою становила пріоритетне завдання СБ ОУН, оскільки проникнення інформаторів радянських та німецьких спецслужб загрожувало самому існуванню організації. Контррозвідувальна робота поділялася на два основні напрями: виявлення зовнішньої агентури (серед цивільного населення) та внутрішньої агентури (серед членів ОУН та УПА). Згідно з інструкціями СБ, зовнішня агентура включала осіб, які співпрацювали з НКВД-НКДБ та німецькими спецслужбами, не будучи членами підпільної організації. Як зазначається у документах, боротьба із зовнішньою агентурою забезпечувала можливість діяльності організації та охорону українського громадянства [18, с. 139]. Виявлення таких осіб здійснювалося через розгалужену мережу інформаторів, які за термінологією СБ поділялися на «випадкових» та «навчених».

Методика виявлення агентури ґрунтувалася на систематичному спостереженні та аналізі поведінки підозрілих осіб. У картотеці СБ збиралися відомості про людей, які були заарештовані та звільнені органами НКВД, втекли з-під варти чи з Сибіру, повернулися з Німеччини добровільно, зголосилися з «повинною» або перейшли на легальний стан. Особливу увагу приділяли колишнім міліціонерам часів першої більшовицької окупації, головам сілрад, секретарям, а також вчителям зі східноукраїнських земель [4, с. 94]. У посібнику для службовців СБ зазначалося: «Провокаторів з нутра організації вербують звичайно шантажами, це є найважливіший і найпевніший спосіб при вербуванні» [40, с. 197].

Внутрішня агентура становила набагато більшу небезпеку для організації. За даними дослідників, радянські спецслужби активно вербували членів ОУН, використовуючи методи шантажу, погроз та психологічного тиску [22, с. 95]. Для протидії внутрішній агентурі СБ запровадила систему регулярних перевірок кадрів. Відповідно до інструкції «Робота розвідника всередині», розвіднику пропонувалося зосереджувати увагу на керівниках організаційних ланок, аналізуючи їхню поведінку, ставлення до обов'язків, авторитет серед підпільників [4, с. 256]. Перевірці підлягали всі рівні організаційної структури – від рядових членів до керівного складу. Інструкція для СБ КП «Одеса» за жовтень 1949 р. вимагала збирати відомості про методи роботи органів МВС і МДБ, їх адреси, індивідуальну характеристику окремих начальників, оперуповноважених, слідчих, їхні адреси проживання та родинні зв'язки [4, с. 302-303].

Забезпечення дисципліни та дотримання правил конспірації становило окрему важливу функцію СБ ОУН. При референтурі діяв спеціальний політичний відділ, який здійснював нагляд за дотриманням конспірації в роботі організації. Порухення конспіративних правил розглядалося як серйозний проступок, що загрожувало безпеці всієї організаційної мережі. СБ контролювала нормативність поведінки підпільників як серед населення, так і у своєму середовищі [19, с. 94]. Це включало боротьбу зі службовими

зловживаннями, господарсько-фінансовими порушеннями в підпіллі ОУН і УПА.

При СБ функціонував кримінальний відділ, який займався справами про кримінальні злочини як всередині ОУН, так і серед населення. Проте кримінальні справи не входили до основної компетенції СБ і розглядалися лише за безпосереднім наказом теренового провідника. Основна увага зосереджувалася на тих кримінальних справах, які стосувалися агентурної діяльності [53, с. 169]. У документі «Дорученні по роботі СБ» за 26 грудня 1946 р. зазначалося: «Проконтролювати компрометуючі матеріали по кілька разів. Краще людину, яку ми підозрюємо, а не маємо конкретних даних, випробувати в роботі, або ізолювати, ніж знищити» [4, с. 256].

Система покарань за порушення дисципліни та конспірації була чітко регламентованою. Відповідно до наказу № 2 про надання дозволу на смертні присуди від 10 жовтня 1943 р., поліційно-виконавчі відділи СБ мали право видавати смертні вироки лише «ворогам українського народу». До цієї категорії належали всі комуністи без огляду на їх національність, ляхи, всі співпрацівники німецької поліції, а також ті українці, які працюють з ворогами, виступають проти наказів УПА та стараються розбити єдність серед українського народу [4, с. 423]. Для членів УПА, які порушили внутрішній порядок та приписи, рішення виносив Революційний Трибунал при референтурі СБ. До складу такого трибуналу входили: командант військового надрайону, референт СБ, політичний референт, господарський референт та один правник [40, с. 207].

Ліквідаційна діяльність СБ ОУН є одним з найбільш контроверсійних аспектів функціонування цієї структури. Фізичне знищення осіб, визнаних ворогами організації, здійснювалося на підставі чітко визначених критеріїв та процедур, хоча їх застосування в умовах підпільної боротьби часто призводило до помилок та зловживань. До категорії осіб, які підлягали фізичному знищенню, належали: колишні члени організації, які стали агентами-внутрішниками; українці та іноземці на службі у ворога; комуністи,

сексоти, працівники поліції. Згідно з наказом № 2 від 10 жовтня 1943 р., ворогами українського народу вважалися всі комуністи без огляду на національність, поляки, співпрацівники німецької поліції, а також ті українці, які співпрацюють із ворогами, не виконують наказів УПА [33, с. 422-423].

Систему покарань, які застосовувала СБ ОУН, можна представити у вигляді таблиці 3.4. Процедура прийняття рішення про ліквідацію включала кілька етапів. Спочатку поліційно-виконавчий відділ проводив слідство у справі. Завданням слідчого процесу було визначення фактів та причин, що його зумовили [4, с. 239]. Після завершення слідства матеріали передавалися до Надзвичайного суду безпеки (НССБ), який затверджував покарання. На кожен конкретний випадок складався протокол [4, с. 297-298].

Таблиця 3.4. Система покарань, застосовувана СБ ОУН [4, с. 297-298]

Вид покарання	Категорія осіб	Умови застосування
Смертна кара через повішення	Агенти-внутрішники, резиденти, активні сексоти	Доведена агентурна діяльність проти ОУН
Смертна кара з реабілітацією	Неактивні сексоти, члени організації	100% визнання вини, обіцянка припинити співпрацю
Покарання «чорною роботою»	Підпільники за несвідому працю	Моральне покарання, тяжка робота
Пониження в посаді	Керівники за службові порушення	Порушення дисципліни, зловживання майном

При винесенні вироку враховувалися різні обставини: моральний стан особи; заслуги для українського народу; характер її роботи як агента; гарантія припинення агентурної діяльності в майбутньому; обставини, за яких особа потрапила до ворога; організаційний стаж [4, с. 298]. Інструкція для СБ за 1950 р. наказувала проводити ліквідацію агентів-східняків при особливій активності їх агентурної роботи, в усіх інших випадках домагатися припинення роботи пропагандистсько-виховними мірами [4, с. 249-250].

Проте слід зазначити, що в інструкціях для працівників СБ за грудень 1946 р. визнавалося існування проблеми необґрунтованих розправ: «Часто

зустрічається ще в терені свідоме ліквідування невинних людей, керуючись тільки аргументом т.зв. «чистої роботи» – мовляв, цей чоловік є мені підозрілий». Тому заборонялося ліквідувати осіб, провина яких не була повністю доведена, а також неактивних сексотів [4, с. 24]. У виданні «Інформатор» Проводу ПЗУЗ за 1948 р. зазначалося: «Ми, як діюче народне покоління, виконуємо свій почесний обов'язок незалежно від того, чи нам дадуть за це терновий, чи лавровий вінок» [36, с. 193]. Практичне застосування цих функцій у різні періоди детально розглянуто в Розділі 4.

Розвідувальна діяльність становила одну з ключових функцій СБ ОУН, забезпечуючи організацію необхідною інформацією про плани та дії противника. Починаючи з 1944 р., СБ вела розвідку проти Червоної Армії, створюючи в її тилу спеціальні розвідувальні групи із середовища учасників ОУН. Через дипломатичну референтуру Головного проводу ОУН здійснювалася також розвідка за кордоном [4, с. 60]. Організаційна структура розвідувальної мережі була чітко ієрархізованою. Відповідно до наказу «Справа про діяльність розвідки СБ» від серпня 1944 р., функції розвідки передавалися комендантам СБ підрайонів і районів. Колишній станичний комендант СБ ставав комендантом розвідки в станиці, у підпорядкуванні якого перебували спецрозвідники, а кожен спецрозвідник мав декілька інформаторів [36, с. 200].

При СБ функціонував розвідувально-інформаційний відділ, завданням якого була перевірка інформації та інформаторів. Інформатори поділялися на дві категорії: «випадкові», які надавали інформацію епізодично, та «навчені», спеціально проінструктовані особи, які знали, як збирати та записувати інформацію. Мережа навчених інформаторів формувалася виключно з ідейних і надійних елементів [4, с. 26]. Інструкція для СБ вимагала: «Інформатор повинен особисто збирати інформацію, вивчаючи подію чи людей». Завдання розвідувальної роботи були детально регламентовані. Організаційний документ «Про завдання розвідки» від 4 грудня 1944 р. визначав такі пріоритети: взяти під спостереження всіх колишніх більшовицьких урядовців

і комсомольців; збирати докладну інформацію про рух військ, НКВД, НКГБ; виявляти місцевих сексотів; подавати в хронологічному порядку всі події на терені; складати детальні списки арештованих та активних радянських урядовців [4, с. 60-61].

Особливу увагу СБ приділяла розбудові агентурної мережі в містах та районних центрах. Інформатори СБ працювали на різних посадах: вчителями, директорами шкіл, фінагентами, священиками, листоношами. Це давало можливість контролювати різні сфери суспільного життя та отримувати інформацію з офіційних установ. Реферат СБ РП наказувалося вербувати інформаторів серед робітників заводів, фабрик і інших підприємств промислового та військового значення, службовців і чиновників, учнів середніх шкіл, технікумів, студентів інститутів, університетів, священиків [4, с. 303]. Згідно інструкції від жовтня 1949 р., реферат СБ РП повинні використовувати інформацію не лише теренових інформаторів, а й принагідні відомості населення та підзвітних їм структур підпілля [4, с. 95-97].

Аналіз зібраної інформації здійснювався на всіх рівнях організаційної структури. Інформація від станичних розвідників надходила до кущових референтів СБ, які передавали її районним референтам. Районні референти СБ, проаналізувавши звіти, надсилали узагальнену інформацію на рівень надрайону, звідки вона потрапляла до референта СБ округу. Така система забезпечувала ефективний збір та обробку розвідувальних даних. Реферат СБ РП повинен був, проаналізувавши звіти КСБ, відділити суттєве і надіслати її реферату СБ НП. Застерігалось, що неповноцінний звіт є «марнуванням часу і канцприладдя» [4, с. 303].

Головною вимогою для подання інформації була її достовірність. Інструкція для СБ КП «Одеса» за жовтень 1949 р. вимагала «устійнити передовсім її джерело, звідки вона походить, хто першим пустив її у світ» [4, с. 259]. Інформатор повинен був якнайскоріше записувати здобуту інформацію. Від особливо цінних інформаторів, зразки почерку яких могли бути в радянських спецслужб, вимагалось писати повідомлення друкованими

буквами [4, с. 304]. Зібрана інформація старанно систематизувалася і укладалася в архіви, які, як правило, зберігалися в металевих бідонах, опечатувалися воском та закопувалися.

В. Кук згадував про значення систематизації розвідувальних даних: «Всі ці дані, що надходили з різних референтур СБ узагальнювали далі в референтурі СБ центрального «проводу» ОУН, де з цією метою укладали, розмножували й надалі поширювали серед учасників націоналістичного підпілля відповідні реферати про діяльність і методи роботи органів МДБ з конкретними пропозиціями про застосування необхідних заходів до збереження» [4, с. 99]. За рішенням Проводу ОУН проводилися вишколи з контррозвідувальної майстерності серед керівництва проводів, до програми яких входило вивчення методів агентурно-оперативної роботи ворога, конспірації, ведення допиту і оформлення протоколів.

Значну роль у розвідувальній діяльності СБ відігравали агенти серед представників радянської влади в селах. Численною та особливо цінною для підпілля була агентура серед голів і секретарів сільрад, голів колгоспів. На кожне вороже середовище в референтурі СБ повинно було бути хоча б два інформатори, щоб мати змогу порівняти їх розвідувальні дані і впевнитись у достовірності [4, с. 303]. Переважна більшість агентури СБ в радянській сільській адміністрації діяла добровільно, нерідко будучи в минулому учасниками підпілля або маючи серед них когось з родичів. Про масові випадки проникнення прихильників підпілля на посади місцевих органів радянської влади повідомлялося навіть у тогочасній офіційній пресі [48].

Функціональний профіль СБ ОУН відображав специфіку діяльності підпільної організації в умовах тотального протистояння з радянською та німецькою окупаційними адміністраціями. Контррозвідувальна робота, підтримка дисципліни, ліквідаційна діяльність та розвідка – ці чотири напрями формували комплексну систему забезпечення безпеки організації. Водночас масштабність репресивних заходів, помилки у визначенні «ворожих елементів» та жорстокість методів роботи залишили важкий слід у суспільній

пам'яті та стали предметом гострих історичних дискусій. Як зазначає Стародубець, «здобуті відомості агент передавав під час викликів на допит, також їх часто переводили з однієї камери в іншу» [54, с. 258], що свідчить про складність роботи СБ в умовах постійного протистояння з професійними спецслужбами.

3.3. Методи та практики роботи

Служба безпеки ОУН у своїй діяльності застосовувала комплексну систему методів, характерну для спеціальних підрозділів підпільних організацій. Ці методи охоплювали агентурну роботу, системи перевірок, слідчі процедури та покарання, що формували цілісну структуру контррозвідувального забезпечення національно-визвольного руху.

Агентурно-інформаційна робота становила основу діяльності СБ ОУН. Згідно з інструкціями організації, інформатори поділялися на дві категорії: випадкові та навчені. Навчені інформатори проходили спеціальний інструктаж щодо методів збору та фіксації інформації, формуючи професійну мережу агентури. Інформатор повинен був особисто збирати інформацію, вивчаючи подію чи людей, а мережа інформаторів формувалася з ідейних і надійних елементів. Процес вербування здійснювався через кілька етапів. Спочатку проводилася ретельна перевірка потенційного кандидата, вивчалися його біографічні дані, моральні якості та політичні переконання. Інструкція СБ від 1946 року вказувала, що «кожна організаційна клітина від окружної і нижче мала право і обов'язок цікавитися всіма справами на терені, з перевірки всіх кадрів своєї клітини».

Особлива увага приділялася вивченню поведінки керівників організаційних ланок: як вони поповнюють організацію новими людьми, наскільки вміють згуртувати підлеглих, чи користуються авторитетом серед підпільників і місцевих мешканців [38, с. 15-17]. Для систематизації агентурних даних СБ запроваджувала уніфіковане ведення оперативно-

облікової документації. Підозрілих осіб, які заносилися до картотеки, поділяли на п'ять груп: 1) викриті агенти радянських спецслужб; 2) запідозрені в співпраці з ворогом; 3) співробітники МВС-МДБ, учасники винищувальних батальйонів; 4) радянські службовці, вчителі, працівники колгоспів; 5) посібники підпілля та колишні повстанці, які жили легально [4, с. 81].

Згідно з «Інструкцією до подання матеріалів до картотеки», збиралися відомості про людей, запідозрених в агентурній роботі, тих, хто втік із радянських установ, осіб, які були заарештовані та звільнені, добровільно повернулися з Німеччини, персональний склад МВД-МГБ та радянську адміністрацію. Конспірація була наріжним каменем агентурної роботи. При СБ існував спеціальний політичний відділ, який завідував питаннями дотримання конспірації в роботі ОУН [38, с. 15-16]. Зв'язок з агентурою підтримувався через «мертві пункти» або надійних посередників, часто родичів [1, с. 50]. Значний розвиток агентурної мережі СБ у винищувальних батальйонах визнавало навіть радянське керівництво. В довідці ЦК КП(б)У від 14 вересня 1946 року констатовалося, що масове роззброєння винищувальних батальйонів відбувалося внаслідок прямої зради окремих бійців, що прокралися в батальйони за завданням ОУН [50, с. 117].

Внутрішні перевірки в СБ ОУН проводилися систематично та охоплювали всі рівні організації. Для встановлення надійності членів організації використовувалося кілька джерел інформації: організаційний звіт, візування, щоденник праці, автобіографія, особисті розмови з об'єктом, інформація від керівників, дані від низових кадрів, відомості від цивільного населення [4, с. 264-268]. Інструкція для СБ застерігала: «Референт СБ мусить пам'ятати, що він є обов'язаний сам особисто перевірити всіх підпільників своєї клітини... не повинен вірити в нічийі запевняння про чиюсь певність, поки сам на фактичному матеріалі не перевірить» [4, с. 271-272]. Особливу роль у перевірочній системі відігравали семінари, під час яких проводилася додаткова перевірка працівників СБ. Документи свідчать про випадки добровільної розшифровки агентів ворога під час семінарів [14, с. 384].

Розроблення підозрюваного розпочиналося з надходження даних від інформаторів або перевірки у власному середовищі. Інструкція КП «Одеса» за серпень 1949 року наголошувала, що кожен осередок підпілля повинен був ретельно перевіряти всіх членів проводу своєї організаційної клітини [1, с. 77]. Інформацію наказувалося збирати не лише негативного, а й позитивного плану, щоб встановити об'єктивну картину діяльності певного об'єкта [4, с. 95-97]. Згідно з інструкціями СБ, розвідувально-інформаційний відділ, склавши список підозрілих осіб, передавав її референту СБ, а той – слідчо-оперативному відділу [36, с. 852]. Етапи перевірки включали збір первинної інформації, аналіз матеріалів, поглиблену розробку та прийняття рішення (див. Табл. 3.5).

Таблиця 3.5. Етапи перевірки підозрюваних [14, с. 384-385; 1, с. 124-125]

Етап	Зміст	Відповідальні
Збір інформації	Отримання даних від інформаторів	РІВ СБ
Аналіз	Систематизація відомостей	Референт СБ
Розробка	Спостереження, перевірка контактів	СОВ СБ
Рішення	Визначення міри провини	Референт СБ, НССБ

Слідча робота СБ ОУН мала чітку структуру та регламентувалася спеціальними інструкціями. Інструкція визначала: «Допит – це завершальна розробка об'єкта і успіх його залежить від повноцінності самого ходу розробки, а також зібраних на об'єкта матеріалів» [1, с. 124]. Розшуком, арештом і охороною підозрюваного займався поліційно-виконавчий відділ СБ. Перед арештом слідчий СБ давав бойовикам короткий інструктаж. У залежності від категорії агентури використовувалася певна «легенда». Внутрішніх агентів арештовували під виглядом виклику на звіт або переведення на іншу посаду. До зовнішньої агентури застосовували арешт «під маскою советів» – в формі червоноармійців або енкаведистів [1, с. 76].

Допити проходили в спеціалізованих бункерах, де також утримували підслідних та зберігали протоколи допитів і картотеки [4, с. 64]. Методика допиту передбачала три основні етапи. На перших двох етапах слідчий вивчав психіку арештованого і з'ясовував біографічні дані. На третьому етапі дозволялося морально тиснути на арештованого, використовуючи компрометуючі дані. Слідчий повинен був психологічно переважати допитуваного, вести себе стримано і спокійно. Поширеним було застосування методу «очної ставки», перехрестного допиту та «крюків» – логічних пасток [1, с. 76-79]. У важких випадках застосовувався метод «конвесра» – безперервного допиту для психологічного виснаження [1, с. 129].

СБ ОУН володіла правом застосування покарань до різних категорій осіб. Покаранню підлягали: колишні члени організації-агенти, українці на службі у ворога, комуністи, агенти радянських спецслужб. Система покарань мала градацію від найлегших до найсуворіших. До легких покарань належали попередження, догани, пониження в посаді. Покарання у формі «чорної роботи» застосовувалися до підпільників за несвідому співпрацю з ворогом. Найсуворішим покаранням була смертна кара, яка мала кілька різновидів: через повішення для активних агентів та з реабілітацією для тих, хто визнав вину [38, с. 14-16]. Види покарань представлено у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6. Види покарань у системі СБ ОУН [38, с. 14-16]

Вид покарання	Підстави	Затвердження
Попередження	Незначні порушення	Референт СБ
Пониження	Службові зловживання	Референт СБ
"Чорна робота"	Несвідома співпраця	Референт СБ
Смертна кара	Активна агентурна діяльність	НССБ

Суворість покарання визначалася оцінкою правопорушення й особи. Враховувалися: моральний стан особи, заслуги для українського народу, робота як агента, обставини, за яких потрапила до ворога, організаційний стаж. Право виносити смертні вироки мав уповноважений від СБ та той, хто вів

слідство. Для затвердження покарань діяв Надзвичайний суд безпеки. Згідно з наказом від 10 жовтня 1943 року, право видавання смертних присудів мали референти СБ військових надрайонів щодо ворогів українського народу. Для членів УПА право карати мав тільки Революційний Трибунал при референтурі СБ [38, с. 16-17].

Методи та практики роботи СБ ОУН формувалися під впливом специфічних умов підпільної боротьби. Агентурна робота базувалася на ретельному відборі та контролі інформаторів при суворому дотриманні конспірації. Система перевірок охоплювала всі рівні організації. Слідчі процедури поєднували психологічні методи впливу з фізичними. Система покарань мала чітку градацію, а найсуворіші вироки затверджувалися спеціальними судовими органами.

Висновки до Розділу 3

Дослідження організаційної структури та функціональних особливостей Служби безпеки ОУН дає підстави для таких узагальнень.

Формування СБ ОУН відбувалося у 1940-1941 роках як відповідь на конкретні виклики підпільної боротьби: масове агентурне проникнення ворожих спецслужб, розкол організації та загострення протистояння з окупаційними режимами. Очолив структуру Микола Арсенич, який організував систему професійної підготовки кадрів через мережу вишкільних курсів. Організаційна побудова СБ відтворювала вертикаль управління ОУН: від референтури при Центральному Проводі через крайові, окружні та районні рівні до станичних осередків. Ця багаторівнева система забезпечувала контроль над великими територіями при збереженні конспіративності.

Важливим етапом інституціоналізації став 1943 рік, коли СБ здобула значну автономію від військових структур УПА. Кадровий склад формувався переважно з молодих людей віком 24-28 років, які мали середню освіту та значний організаційний стаж. Спеціалізована підготовка на курсах тривалістю

від 10 днів до 3 тижнів включала вивчення агентурної роботи, методів розвідки та контррозвідки, слідчої техніки. Система атестацій та характеристик дозволяла відстежувати професійний рівень працівників.

Функціональний профіль СБ ОУН охоплював чотири основні напрями діяльності. Контррозвідувальна робота зосереджувалася на виявленні зовнішньої агентури серед цивільного населення та внутрішньої агентури в лавах організації. Для цього створювалася розгалужена мережа інформаторів, велися картотеки підозрілих осіб, систематизувалися відомості про радянських службовців. Забезпечення внутрішньої дисципліни здійснював політичний відділ, який контролював дотримання конспіративних правил та нормативність поведінки підпільників. Кримінальний відділ розглядав справи про службові зловживання та господарські порушення.

Ліквідаційна діяльність становила найбільш контроверсійний аспект функціонування СБ. Фізичному знищенню підлягали виявлені агенти спецслужб, активні колабораціоністи, особи, визнані ворогами організації. Система покарань мала чітку градацію: від попереджень і понижень через "чорну роботу" до смертної кари. Масштаби репресивних заходів були значними, особливо у 1944-1947 роках. Водночас керівництво усвідомлювало проблему необґрунтованих розправ і намагалося впорядкувати практику винесення вироків через систему Надзвичайних судів безпеки.

Розвідувальна робота забезпечувала організацію інформацією про плани противника. Створювалися спеціальні групи для діяльності в тилу Червоної Армії, формувалася агентурна мережа в радянських установах, серед вчителів, священників, службовців. Інформація систематизувалася, аналізувалася на всіх рівнях структури та укладалася в архіви. Головною вимогою була достовірність відомостей та перевірка джерел.

Методи роботи СБ ОУН поєднували агентурні, слідчі та репресивні практики. Агентурна робота базувалася на ретельному відборі інформаторів, які поділялися на випадкових та навчених. Система внутрішніх перевірок охоплювала всі організаційні рівні через аналіз звітів, автобіографій,

проведення особистих бесід. Під час семінарів здійснювалася додаткова верифікація кадрів. Слідчі процедури включали розробку підозрюваного, арешт під різними "легендами", утримання в бункерах та допити з використанням психологічних методів впливу.

Діяльність СБ ОУН відображала специфіку підпільної боротьби в умовах протистояння з професійними каральними апаратами. Створена організаційна структура, функціональна спеціалізація та методи роботи забезпечували виживання організації, однак супроводжувалися значними етичними проблемами, пов'язаними з масштабами репресій та помилками у визначенні ворожих елементів. Ці суперечності залишаються предметом наукових дискусій про співвідношення цілей національно-визвольної боротьби та застосованих методів.

РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ СБ ОУН: ХРОНОЛОГІЯ, ПРОТИСТОЯННЯ ТА ОЦІНКИ

4.1. СБ ОУН у період німецької окупації (1941-1944)

Період німецької окупації 1941-1944 років став одним із найскладніших етапів у діяльності Служби безпеки ОУН. У цей час СБ ОУН змушена була вести багатofронтovu боротьбу одночасно проти декількох ворожих сил: німецьких окупаційних структур, польського підпілля, радянських партизанів та агентури НКВС. Застосовуючи функціональні методи, описані в підрозділі 3.2, СБ ОУН у період німецької окупації реалізовувала весь спектр своїх повноважень – від контррозвідувальної роботи до ліквідаційної діяльності.

Після проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 року у Львові відносини між ОУН(б) та німецькою окупаційною владою різко погіршилися. Німецька влада не мала наміру допускати виникнення незалежної Української держави і розпочала масові арешти керівників ОУН. Вже 5 липня 1941 року в Кракові заарештували Степана Бандеру, а через два дні у Львові – прем'єр-міністра Українського Уряду Ярослава Стецька. Протягом липня-серпня 1941 року хвиля арештів оунівців охопила всю територію України [57, с. 88]. Німці розігнали легально діючі осередки молодіжної організації «Січ», у вересні 1941 року розформували українську народну міліцію, закрили сформовані оунівцями міліційні школи [20, с. 65-66; 58, с. 161-194].

У відповідь СБ вжила термінових заходів щодо посилення конспірації мережі ОУН. Суворо заборонялося діяти відкрито, а керівні кадри зобов'язувалися «посилити пильність» [57, с. 88]. Наприкінці вересня 1941 року в селі Сороки біля Львова відбулася Перша конференція ОУН за участі 15 найвищих провідників підпілля, серед яких був шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). Учасники вирішили тимчасово уникати конфліктів із окупантами та набиратися сили [5, с. 168]. Перед СБ ОУН ставилися завдання:

набуття агентурних позицій в окупаційній адміністрації, громадських і культурно-освітніх установах; приховування від німців здобутого підпілля майна та зброї; поширення впливу ОУН за Збруч; забезпечення навчання й озброєння підпільників [30, с. 17-18].

Найбільших успіхів СБ досягла у створенні агентурної мережі в німецьких окупаційних структурах. Її агентура охопила різні рівні німецької адміністрації [57, с. 88-89]. Розвідниця СБ у Володимирі-Волинському Галина Коханська («Орися») налагодила зв'язок із «гранатовою поліцією», яка охороняла трофейний радянський арсенал «Ковельські кошари» [25, с. 30-33]. Агентом референта СБ Рава-Руської округи «Гая» був комендант кушової поліції Михайло Думка («Мирон»), який надавав підпіллю інформацію про заплановані каральні акції та арешти оунівців [75, Арк. 21]. У ресторані «Крим» в Кременці працював Володимир Обезюк («Вовк»), який збирав і передавав СБ інформацію про німецьких офіцерів [20, с. 100]. В одній з окупаційних установ Рівного працювала оунівка Віра Дзивак («Марійка»), яка через священника Бориса Остапівського неодноразово надсилала СБ розвідувальні дані [75, Арк. 48].

Чимало розвідників СБ працювали у німецькій адміністрації перекладачами. При гебітскомісарі міста Проскурів працював оунівець Юрій Данко, який не лише інформував СБ про плани німців, а й оформлював для підпілля необхідні документи [75, Арк. 160]. Перекладач Кобринського «відділу пропаганди» Володимир Порендовський («Вовк») передав провіднику Рівненського обласного проводу ОУН Омеляну Грабовцю («Батьку») список місцевих селян, які отримали від німців зброю [75, Арк. 12-13].

Пріоритетним напрямом роботи СБ стало виявлення та нейтралізація німецької агентури всередині підпілля ОУН. Весною 1943 року військова СБ арештувала агента СД Ігоря Огибовського з Рівного, який зізнався, що закінчив німецьку розвідувальну школу в Лодзі та отримав завдання увійти до складу керівництва УПА. Після завершення слідства його розстріляли [75,

Арк. 27]. У виняткових випадках щодо агентури гестапо застосовували більш жорстокі страти. 20 червня 1943 року поблизу села Малий Стидин Степанського району СБ заарештувала шефа зв'язку при Групі УПА «Еней» Миколу Мартиновського («Муху»), який зізнався, що з січня 1942 року працював агентом гестапо [75, Арк. 67]. За результатами слідства 23 червня 1943 року «Муху» засудили до відрубання голови перед шеренгою повстанців [75, Арк. 231].

СБ також активно збирала інформацію про структуру та методи роботи німецьких спецслужб. Розвідник СБ Іван Білик («Костя»), працюючи перекладачем при штабі есесівської дивізії, постійно постачав до СБ оперативну інформацію про всі заходи СД і гестапо, повідомляв про заплановані арешти, допомагав у звільненні ув'язнених оунівців, виявляв німецьких агентів [10, с. 36]. Найбільш вдала операція відбулася у серпні 1942 року на території Маріуполя, коли разом з іншим перекладачем-оунівцем, «Ковжуном», йому вдалося звільнити з в'язниці цілу групу оунівців [57, с. 90-91]. Крім того, «Костя» викрав у штабі таємну інструкцію СД, яку опублікував часопис Проводу ОУН «Ідея і Чин» [59, с. 156].

Восени 1942 року Київський крайовий провід ОУН ухвалив рішення створити спецгрупи для збору інформації про дії гестапо, виявлення його агентури у підпіллі та серед місцевого населення [5, с. 172-173]. Тоді ж за наказом шефа СБ Миколи Арсенича розпочалася оперативна розробка розвідувальної школи «Абверштелле-202», що діяла при групі армій «Південь» [5, с. 172-173]. Протинімецька робота есбістів на східних українських землях поділялася на «зовнішню» (збір розвідданих) та «внутрішню» (виявлення агентів усередині мережі ОУН) [75, Арк. 19].

Важливим елементом протистояння з німцями стала боротьба СБ проти примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини, яке розпочалося восени 1942 року [51, с. 57]. У жовтні на пересильному пункті у Столині есбісти використали паніку від захворювання «червінкою». Через два місяці в селі Терєбіж Столинського повіту попередили молодь, щоб не з'являлася на

скликані окупантами збори [35, с. 226]. У цьому напрямку багатьом оунівцям допомогу надала агентура СБ в німецькій окупаційній адміністрації, особливо на рівні сільських і районних управ.

СБ ретельно перевіряла всіх несподівано звільнених із німецьких в'язниць оунівців або тих, хто здійснив за дивних обставин втечу. Було перевірено провідника Перемишльського обласного проводу ОУН Ширбу та військового референта ОУН «Трансністрії» Мефодія Павлишина («Дениса») [75, Арк. 158, 279]. Восени 1942 року німці заарештували та піддавали нещадним катуванням схоплених у Львові Дмитра Гриця («Перебийноса»), Ярослава Старуха («Стяга») та Івана Климів («Легенди»). Останній 4 грудня 1942 року внаслідок тортур помер [41, с. 702]. Новим завданням СБ стало визволення з в'язниць заарештованих нацистами керівників підпілля ОУН.

Порятунок Дмитра Гриця та Ярослава Старуха доручили здійснити бойовці СБ Костянтин Цмоця («Града») [75, Арк. 20]. На першому етапі операції Дмитро Куп'як («Клей») та «Скалюк» займалися вивченням і перевіркою охоронців-українців львівської в'язниці на Лонцького. Зрештою, вони відібрали для операції п'ятьох охоронців на чолі зі старшиною поліції Мироном Грабом. В умовлений день, за сфальшованим наказом від гестапо, агенти СБ вивели з в'язниці на допит Ярослава Старуха та Дмитра Гриця. За брамою їх уже чекала бойовка СБ «Града», яка переправила звільнених оунівців у безпечне місце [28, с. 101-102]. Схожим чином з Дрогобицької в'язниці СБ звільнила Олексу Гасина («Лицаря») [75, Арк. 87].

Наприкінці березня 1942 року біля міста Новий Яричів на Львівщині відбулася Друга конференція ОУН. Зважаючи на помітне виснаження Німеччини у війні, було вирішено прискорити мобілізацію сил для створення власних повстанських підрозділів [17, с. 112-133]. 15 лютого 1943 року на конференції Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ було ухвалено рішення створювати великі партизанські загони [52, с. 172-173]. Згідно з таємним наказом Проводу ОУН, наприкінці березня 1943 року передбачався одночасний перехід на нелегальне становище української допоміжної поліції

Волині та Поліся [20, с. 77]. Важливу роль у проведенні цієї масштабної операції відіграла СБ. Вона забезпечила таємність підготовки, через своїх агентів підшукувала найбільш вдалий момент, поширювала чутки про переведення німцями української поліції до інших країн Європи [75, Арк. 57].

Одним із найтрагічніших аспектів діяльності СБ ОУН у період німецької окупації стало протистояння з польським підпіллям, зокрема Армією Крайовою. Цей конфлікт мав як політичні, так і етнічні корені, пов'язані з польсько-українською боротьбою за Волинь та Галичину. Після того, як німці розпочали арештовувати оунівців, вони почали набирати до поліції поляків і здійснювати їхніми руками каральні акції проти українців [57, с. 93]. На початковому етапі СБ вдавалася до ліквідації лише окремих поляків, звинувачених у агентурній роботі на німців [29, с. 140-141]. Учасник польського підпілля В'ячеслав Лисаковський через посередництво ксьондза Хомицького передав до німецького гарнізону жандармерії в Клесові на Сарненщині дані про місцезнаходження підрозділу УПА. За це у січні 1943 року СБ знищила всю сім'ю Лисаковського [74, Арк. 86].

Однією з найбільш значних каральних операцій СБ стала ліквідація «партизанського штабу» в селі Домінополі на Турійщині. У ніч на 11 липня 1943 року місцеві поляки напали на повстанських вартових, які охороняли шлях до штабу загону «Січ» [43, с. 16-18]. Однак підрозділам УПА напад вдалося відбити. Після цього дві сотні УПА та бойовики СБ провели каральну акцію в Домінополі. За архівними документами, тоді загинуло до 200 поляків [75, Арк. 55]. Резонанс цієї події засвідчує спеціально видана штабом загону «Січ» листівка від 15 липня 1943 року «До відома громадянству», в якій пояснювалися причини знищення мешканців колонії Домінополь [35, с. 754].

Стосовно мельниківців, СБ проводила ліквідації лише тих із них, хто співпрацює з німцями завдавав шкоди бандерівцям. Дізнавшись, що референт Безпеки Львівського Крайового проводу ОУН(м) Юрій Соколовський («Утьо») передав гестапо список із 50-ти бандерівців, його засудили до страти [75, Арк. 25-26]. 15 вересня 1943 року на одній з вулиць Львова вирок виконав

спеціально надісланий бойовкар [75, Арк. 21]. Покарання смертю СБ застосовувала також щодо священників, які співпрацювали з гестапо. Найбільш резонансним був арешт у Володимирі-Волинському єпископа Мануїла (Михайла Тарнавського) [75, Арк. 12]. Під час допитів Мануїл зізнався у своїх злочинах і 11 вересня 1943 року був засуджений Революційним трибуналом УПА до страти через повішення [34, с. 106-107].

Будь-які переговори керівників підпілля ОУН та УПА з німцями у цей період категорично заборонялися. Порушників СБ суворо карала. За переговори з гітлерівцями 7 березня 1944 року Військовою СБ був страчений командир загону УПА імені Богуна Порфирій Антонюк («Сосенко») [75, Арк. 16]. Натомість було налагоджено співпрацю з союзниками німців – угорцями, румунами, словаками. 21 грудня 1943 року на станції Михайлівка Радивилівського району відбулися переговори між угорськими офіцерами та представниками ОУН. Сторону ОУН представляли: провідник Дубенського надрайону ОУН Микола Казван («Черник»), надрайонний комендант запілля «Нора», референт СБ Радивилівського району ОУН «Промінь» та підрайонний есбіст «Стодоля». Предметом обговорення стали домовленості про обмін зброї на продовольство, а також вільний перехід повстанськими підрозділами підконтрольних угорцям ділянок залізниці [46, с. 167-168].

Масштаби репресивної діяльності СБ ОУН у цей період були значними. З підрозділу 3.2 відомо, що система покарань включала градацію від попереджень до смертної кари. Практичне застосування цих функцій у період німецької окупації засвідчують конкретні статистичні дані. У травні 1944 року у звітах референтури СБ Острозького повстанського району «Озеро» фіксувалися масові затримання та страти: 1-4 травня було затримано 237 осіб та 70 родин, з яких «ліквідувано карою смерти» 306. За наступні періоди травня-червня 1944 року картина залишалася аналогічною: 5-18 травня було затримано 20 осіб та 3 родини, страчено 23 особи; 20-29 травня – затримано 7 осіб, страчено 5; 1-28 червня – затримано 6 осіб, страчено 6 [12, с. 361].

Ще більш масштабними були показники за 1945 рік. За період з 1 січня до 1 жовтня 1945 року у межах шести надрайонів Волинської області було виявлено 938 ворожих агентів, з яких 889 відразу ліквідовано [5, с. 91-92]. Ці цифри свідчать про інтенсивність репресивної діяльності СБ, хоча значна частина цих акцій припадала вже на ранній післявоєнний період. Водночас, як зазначалося в інструкціях для працівників СБ за грудень 1946 року, керівництво визнавало існування проблеми необґрунтованих розправ: «Часто зустрічається ще в терені свідоме ліквідування невинних людей, керуючись тільки аргументом т.зв. «чистої роботи» – мовляв, цей чоловік є мені підозрілий» [5, с. 24].

Загалом, діяльність СБ ОУН у період німецької окупації носила багатовекторний характер. Служба безпеки змушена була одночасно протистояти декільком ворожим силам, що вимагало величезного напруження сил та ресурсів. Незважаючи на складні умови діяльності, СБ вдавалося ефективно виконувати свої завдання щодо захисту підпілля ОУН від зовнішніх загроз. Водночас масштабність репресивних заходів, помилки у визначенні «ворожих елементів» та жорстокість методів роботи залишили важкий слід у суспільній пам'яті та стали предметом гострих історичних дискусій. Практичне застосування функцій СБ ОУН у цей період засвідчило як високий рівень професіоналізму окремих працівників, так і складність етичних питань, пов'язаних з діяльністю підпільних структур в умовах тотальної війни.

4.2. СБ ОУН у післявоєнний період (1945-1950-ті)

Після завершення Другої світової війни Служба безпеки ОУН опинилася в принципово нових умовах функціонування. Якщо в період німецької окупації підпілля протистояло двом окупантам одночасно, то з 1945 року головним і єдиним противником стала радянська каральна система, яка мала значно потужніші ресурси для боротьби з українським визвольним рухом.

Відновлення радянської влади на західноукраїнських землях супроводжувалося масштабною мобілізацією каральних органів. МДБ УРСР (з 1946 року – МДБ, з 1954 – КДБ) отримало чіткі директивні вказівки щодо повної ліквідації ОУН та УПА. За підрахунками дослідників, у 1944-1946 роках чисельність військ НКВС на західноукраїнських землях сягала 200 тисяч осіб [18, с. 245]. Проти підпілля була спрямована потужна агентурно-оперативна машина, що поєднувала методи силового тиску, агентурного проникнення та психологічного впливу. Як зазначають дослідники Д. Веденєєв та В. Єгоров, «СБ ОУН володіла всіма елементами та атрибутами спеціальної служби у повному розумінні цього слова», використовуючи спеціальні методи та засоби для ведення боротьби з агентурою ворогів організації [6, с. 365].

СБ ОУН змушена була трансформувати свою діяльність відповідно до нових реалій. Якщо в 1943-1944 роках служба безпеки займалася переважно виявленням зрадників у власних лавах, організацією розвідки та контррозвідки, то після 1945 року її головним завданням стало виживання організаційної мережі в умовах тотального переслідування. Від професійної підготовки працівників СБ, їхнього вміння здійснювати секретну агентурно-оперативну роботу залежала діяльність більшої частини організаційної мережі підпілля ОУН(б) [14, с. 2].

Керівництво ОУН добре розуміло критичність ситуації. У 1945-1946 роках Центральний Провід дав вказівку всім референтурам СБ скласти списки своїх працівників з викладом біографічних даних, освіти, часу вступу до ОУН та СБ, а також із характеристикою їх як підпільників. Ці документи зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України і становлять важливе джерело для вивчення кадрового складу СБ [76, арк. 116, 121-123]. Це було необхідно для оцінки кадрового потенціалу та виявлення можливих слабких ланок у системі безпеки.

Кадровий склад СБ післявоєнного періоду, описаний детально в підрозділі 3.1, зазнав катастрофічних втрат. Якщо станом на 1948 рік

керівництво СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» налічувало 22 досвідчені особи (див. табл. 3.2), які мали значний організаційний стаж та відносно високий освітній рівень, то вже за наступні роки втрати досягли критичних масштабів. Як зазначає дослідник В. Кучер, саме в період 1942-1944 років керівництво ОУН(б), розуміючи неминучість повернення радянських військ, намагалося якомога більше поповнити кадровий апарат СБ, проте післявоєнні реалії виявилися набагато жорстокішими за очікування [27, с. 249].

Масштаби втрат керівного складу СБ ОУН у цей період були катастрофічними. За даними таблиці 4.1, лише за 1947-1948 роки загинуло 189 працівників різних рівнів служби безпеки, з них найбільші втрати – 116 бойовиків та 19 районних референтів, які безпосередньо контактували з населенням і були найбільш вразливими для виявлення радянськими спецслужбами [14, с. 10]. Ці цифри відображають не лише активні бойові дії, але й результативність агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб, які методично знищували організаційну мережу підпілля.

Таблиця 4.1. Втрати керівного складу СБ ОУН у 1947-1948 роках [14, с. 10]

Категорія	Кількість загиблих
Окружні референти	2
Окружні субреференти	2
Надрайонні референти	4
Надрайонні субреференти	4
Районні референти	19
Районні субреференти	7
Кущові інформатори	20
Коменданти боївок СБ	14
Бойовики СБ	116
Друкарки	1
Разом	189

Головною загрозою для підпілля стало агентурне проникнення радянських спецслужб. МДБ УРСР використовувало широкий спектр методів для вербування інформаторів: від шантажу та погроз до матеріальних стимулів та ідеологічної обробки. Особливо вразливими були родини підпільників, які перебували під постійним тиском каральних органів. СБ ОУН докладала значних зусиль для виявлення агентури противника, застосовуючи методи, описані в підрозділі 3.3. У документах, які потрапили до радянських спецслужб після загибелі керівника референтури СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» «Іордана» (Володимира Лівого) 4 грудня 1948 року, міститься детальна інформація про роботу з виявлення зрадників [76, арк. 162-169]. За 1947 рік «Іорданом» було виявлено три агенти-внутрішники з керівного складу організації, один з яких був фізично ліквідований.

Виявлення агентів проводилося не тільки через слідчу роботу, але й під час спеціальних семінарів для кадрів СБ. Документи фіксують випадки добровільного розкриття та зізнання працівників СБ як агентів ворога під час таких заходів. Наприклад, працівник СБ Дрогобицького надрайонного проводу «Шугай» «був завербований, під час семінару зізнався». Щодо іншого працівника «Кучерявого» було записано: «розкритий під час семінару, необхідно з'ясувати питання його арешту» [76, арк. 121]. Такі факти свідчать про високий рівень морально-психологічної роботи в СБ та ефективність освітньо-виховних семінарів.

Радянські спецслужби активно використовували тактику створення провокаційних організацій. Як попереджав В. Кук – «Леміш» у листі до В. Галаси – «Орлана», МДБ створювало фальшиві молодіжні структури, які виявляли серед молоді прихильників ОУН, залучали їх до роботи, а потім піддавали репресіям [16, с. 236]. Подібну тактику радянські спецслужби застосовували не лише на західноукраїнських землях, але й намагалися поширити на інші регіони, що підтверджується дослідженнями А. Русначенка про національно-визвольний рух у різних областях України [49, с. 242].

Найбільшим ударом для СБ ОУН стала загибель її ключових керівників. 5 березня 1950 року в селі Білогорща біля Львова в результаті чекістсько-військової операції загинув Головний Командир УПА Роман Шухевич – «Тарас Чупринка». Його виявлення стало результатом тривалої агентурно-оперативної роботи МДБ, яка включала впровадження агентури в найближче оточення командира [37, с. 359]. Загибель Р. Шухевича стала символічним завершенням періоду активного збройного опору та початком нової фази підпільної боротьби, коли на перший план виходило виживання організаційних структур.

У 1948 році загинув керівник СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» Володимир Лівий – «Йордан», 18 листопада 1950 року був убитий керівник Крайового проводу «Захід-Карпати» Петро Слободян – «Єфрем», а 18 січня 1951 року загинув керівник Крайового проводу «Москва» Іван Литвинчук – «Дубовий» [14, с. 3; 16, с. 231, 236]. Кожна з цих втрат була болючим ударом для підпілля, оскільки йшлося про досвідчених керівників, які мали авторитет серед підпільників та володіли стратегічним баченням розвитку визвольного руху. Як зазначають Д. Веденєєв та В. Єгоров, такі масштабні втрати стали результатом не лише активних бойових дій, але й успішної агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб [6, с. 385].

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років українське підпілля переживало глибоку системну кризу. Масштабні депортації населення західних областей (лише в 1944-1952 роках було виселено понад 500 тисяч осіб), тотальна колективізація та систематичне знищення організаційної мережі призвели до критичного ослаблення руху [49, с. 245]. Як зазначає В. Єфименко, «наприкінці 40-х і на початку 50-х років основний тягар боротьби на «таємному фронті» ліг саме на надрайонні та районні референтури СБ» [14, с. 8]. Референтури вищого рівня настільки зменшилися, що практично існували лише номінально.

Це призвело до помітного ослаблення професійної підготовки працівників СБ. На відміну від періоду 1942-1944 років, коли функціонувала

розгалужена система вишколу (див. підрозділ 3.1), післявоєнні есбісти часто діяли в умовах майже повної ізоляції. Кожен працівник, опинившись у ситуації відсутності систематичних зв'язків з вищим керівництвом, повинен був приймати рішення на свій страх і ризик. Відсутність регулярної професійної підготовки сприяла зменшенню рівня майстерності, перетворенню на «ремісника», дедалі частішому використанню каральних методів замість виваженого підходу. На думку В. Кучера, саме це стало однією з причин втрати підтримки частини населення, яке втомилося від постійного терору як з боку радянської влади, так і від надмірно жорстких дій окремих підпільників [27, с. 250].

Керівництво ОУН намагалося зберегти стратегічну перспективу через програми «Орлик» та «Олег», спрямовані на поширення діяльності на Центральну та Східну Україну. За записами П. Слободяна – «Єфрема», за кожним окружним проводом ОУН було закріплено 2-3 східні області для підпільної роботи: за Коломийським – Дніпропетровська та Запорізька; за Калуським – Миколаївська, Херсонська та Кіровоградська; за Дрогобицьким – Одеська та Ізмаїльська області [16, с. 231]. Як зазначає В. Сергійчук, ця стратегія базувалася на розумінні того, що український визвольний рух може бути успішним лише за умови підтримки всього українського народу, а не лише населення західних областей [51, с. 510].

Проте ці спроби не мали значного успіху через об'єктивні перешкоди. Діяльність ОУН на Донеччині, як показують дослідження О. Добровольського, хоча й мала певні результати в період німецької окупації 1941-1943 років, але в післявоєнний період зазнала повного розгрому через активні дії радянських спецслужб та відсутність широкої підтримки серед місцевого населення [13, с. 154]. Радянські спецслужби ефективно ліквідували молодіжні структури ОУН на Сході України, що видно з таблиці 4.2.

Таблиця 4.2. Виявлені МДБ-МВД УРСР молодіжні структури ОУН у східних областях України (1948-1953) [16, с. 237-238]

Рік	Кількість ліквідованих організацій	Кількість заарештованих осіб
1948	10	131
1949 (I половина)	4	57
1953	12	69

Порівняно з західними областями, де в 1948 році було викрито 575 молодіжних організацій з 6405 учасниками, діяльність підпілля на Сході була набагато менш масштабною [16, с. 237]. Документи з архівів СБУ підтверджують, що більшість виявлених на Сході організаційних ланок були нечисленними і швидко ліквідовувалися радянськими спецслужбами через відсутність підготовленої соціальної бази та ефективної конспірації [76, арк. 132-145].

До середини 1950-х років діяльність СБ ОУН практично припинилася. Останні керівники підпілля або загинули в боях та облавах, або були заарештовані радянськими органами безпеки, або змушені були перейти на легальне становище. Функції СБ з контррозвідального органу, що виконував завдання, описані в підрозділі 3.2, фактично трансформувалися в механізм виживання окремих підпільників, які продовжували переховуватися до початку 1960-х років. Станом на кінець 1953 року у 17 південних, центральних та східних областях України на обліку МВД УРСР перебувало 5014 осіб, підозрюваних у причетності до ОУН [16, с. 238]. Ця цифра свідчить про масштаби радянського контролю та про те, наскільки звузилося поле діяльності підпілля.

Аналізуючи післявоєнний період діяльності СБ ОУН, слід констатувати, що попри професіоналізм і відданість ідеї окремих працівників, служба не змогла протистояти потужній машині радянських спецслужб через об'єктивні фактори – чисельну перевагу противника, матеріально-технічні ресурси та всебічну підтримку тоталітарної держави. Водночас, як зазначає Р. Марцінків, досвід СБ ОУН засвідчив високий рівень організації та стійкості українського

визвольного руху, який навіть у найскладніших умовах тотального переслідування продовжував боротьбу за незалежність України [37, с. 361]. Трансформація функцій СБ від повноцінного контррозвідального органу до механізму виживання окремих підпільників відображала загальну еволюцію визвольного руху в умовах тотального радянського контролю та систематичних репресій.

4.3. Соціальний контекст діяльності СБ ОУН

Діяльність Служби безпеки ОУН не можна розглядати ізольовано від соціального середовища, в якому вона функціонувала. Ставлення цивільного населення до СБ ОУН, соціальна база організації та її вплив на повсякденне життя у зонах активності підпілля формували складну картину взаємодії між підпільною структурою та суспільством.

Ставлення населення західноукраїнських земель до СБ ОУН характеризувалося неоднозначністю та значною диференціацією залежно від регіону, соціальної групи та конкретного історичного періоду. Найбільшу підтримку СБ ОУН отримувала серед сільської молоді та селянства Галичини, де традиції національного руху були найміцнішими [7, с. 2-3].

Підтримка населення виявлялася у різних формах. За даними документів ОУН, члени організації отримували матеріальну допомогу від цивільного населення, інформацію про рухи радянських каральних підрозділів, забезпечувалися конспіративними квартирами [14, с. 2]. Особливо активно підтримувала підпілля молодь, яка, за свідченнями оунівців, «завжди визначалася набагато радикальнішими поглядами» [7, с. 3].

Водночас діяльність СБ ОУН викликала і страх серед населення через застосування жорстких методів боротьби. У документі «До виконання», складеному референтом СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» «Іорданом» у 1948 р., згадуються «випадки мародерства в СБ», включаючи «грабунки цивільного населення», «пияцтво» та інші негативні прояви [14, с. 13]. Хоча

керівництво ОУН намагалося боротися з такими випадками, їхнє існування впливало на ставлення населення.

Амбівалентність у ставленні до СБ ОУН була особливо характерною для східних та центральних областей України (див. табл. 4.3). Керівник однієї з похідних груп у Житомирській області «Роман» у 1945 р. характеризував місцеву молодь як «у більшості своїй неосвічену», яка «майже не цікавилась діяльністю ОУН і УПА». Більшість людей «були залякані та сумнівались у перемозі ідей ОУН» [16, с. 6].

Таблиця 4.3 Форми ставлення населення до СБ ОУН

Форма ставлення	Прояви	Соціальні групи
Активна підтримка	Матеріальна допомога, надання притулку, інформування	Сільська молодь, селянство Галичини

Продовження табл. 4.3

Пасивна підтримка	Несприяння радянським органам	Частина сільського населення західних областей
Нейтралітет	Уникнення контактів з обома сторонами	Міське населення, частина інтелігенції
Страх	Уникнення контактів через побоювання репресій	Населення зон активних бойових дій
Протистояння	Співпраця з радянськими органами	Партійні активісти, частина населення східних областей

Соціальна база СБ ОУН формувалася переважно з молоді західноукраїнських земель. За даними атестаційного листа керівного складу СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» від 1948 р., серед 22 осіб більшість (16 осіб або 2/3 складу) мали вік від 24 до 28 років. Освітній рівень працівників СБ був відносно високим: 9 осіб мали середню освіту, 12 — неповну середню, 1 — вищу [14, с. 3-4].

Кадровий склад СБ формувався за принципом ретельного відбору. Керівництво намагалося залучати «найбільш авторитетних, хоч і молодих, людей які перебували в організації тривалий час». Водночас існували

проблеми з якістю кадрів на нижчих рівнях організації, про що свідчать негативні характеристики деяких працівників СБ районних проводів [14, с. 4-6].

Легітимність СБ ОУН мала складний характер. Організація позиціонувала себе як захисника національних інтересів, що знаходило відгук серед частини населення західноукраїнських земель [14, с. 359]. Межі легітимності визначалися регіональним, часовим та соціальним факторами.

Важливим аспектом було ставлення інших політичних сил. Відносини між ОУН та УНДО еволюціонували від часткової співпраці до протистояння. Якщо у 1928 р. націоналісти вважали УНДО «єдиною під сучасний момент національною партією на Західних землях», то після проголошення УНДО у 1935 р. політики нормалізації українсько-польських стосунків відбувся остаточний розрив. До кінця 1930-х рр. «стосунки між ОУН і УНДО так погіршились, що вони не могли співпрацювати» [7, с. 6-8].

Присутність СБ ОУН суттєво впливала на повсякденне життя населення у зонах активності підпілля. У період німецької окупації на Донеччині та Луганщині оунівці контролювали 8 з 17 газет області, керували 11 з 35 районними відділами освіти, утворили парафії УАПЦ у кількох містах, організували роботу «Просвіт». У 1942 р. в декількох районах було видано накази про запровадження української мови як державної [65].

У післявоєнний період вплив став менш явним, але залишався значущим. СБ ОУН встановлювала контроль за поведінкою членів організації, проводила перевірки підозрюваних у співпраці з радянськими органами, впливала на рішення щодо участі населення в радянських заходах.

Особливо складною була ситуація для молоді. Керівники ОУН приділяли увагу роботі з молоддю, яку вивозили до шкіл фабрично-заводського навчання у Донбасі або призивали до Червоної армії. Керівник КП ОУН Василь Галаса вказував, що з ними «необхідно було домовлятися про паролі та явки, давати роботу, щоб вони не пропали для ОУН» [16, с. 9]. Основні форми впливу СБ ОУН на повсякденне життя наведено у таблиці 4.4.

Таблиця 4.4 Форми впливу СБ ОУН на повсякденне життя населення

Сфера впливу	Форми діяльності	Період активності
Освіта та культура	Контроль над закладами освіти, видання підручників	1941-1943 рр.
Інформаційна сфера	Контроль над газетами, випуск листівок	1941-1950-ті рр.
Релігійне життя	Підтримка УАПЦ	1941-1943 рр.
Робота з молоддю	Створення молодіжних структур, вишколи	1940-1950-ті рр.

Продовження табл. 4.4

Економічна сфера	Бойкот радянських заходів, збір коштів	1944-1950-ті рр.
------------------	--	------------------

Вплив СБ ОУН виявлявся також у створенні паралельної системи інформування через підпільні видання та листівки. За даними МГБ УРСР, протягом 1949 р. та перших чотирьох місяців 1950 р. в східних областях було вилучено понад 30 тис. листівок [16, с. 8].

Важливим аспектом була «революційна юстиція» — система розслідування та покарання за вчинки, які підпілля вважало антиукраїнськими. У записах керівника СБ КП «Захід-Карпати» «Іордана» за 1948 р. міститься детальний список справ, що підлягали розслідуванню [14, с. 10-13]. Це створювало атмосферу постійного контролю.

Складність ситуації посилювалася тим, що радянські органи безпеки створювали фіктивні молодіжні структури ОУН для виявлення справжніх прихильників. Василь Кук попереджав про такі провокації у листі до Василя Галаси [16, с. 9].

Вплив СБ ОУН не обмежувався західними землями. У 1948 р. на Сході України було викрито 10 молодіжних організацій ОУН зі 131 учасником, у першій половині 1949 р. — 4 організації з 57 учасниками. Станом на кінець 1953 р. у 17 південних, центральних та східних областях на обліку МВД УРСР перебувало 5014 осіб, підозрюваних у причетності до ОУН [16, с. 8-9].

Отже, соціальний контекст діяльності СБ ОУН характеризувався складністю та неоднозначністю. Ставлення населення коливалося від активної підтримки до страху, залежно від регіону та соціальної групи. Соціальна база формувалася переважно з молоді західноукраїнських земель, хоча легітимність мала свої межі. Вплив на повсякденне життя був значним і багатоаспектним, охоплюючи освіту, культуру, інформаційну сферу та роботу з молоддю, поширюючись на всю територію України.

4.4. Історична пам'ять та оцінки діяльності СБ ОУН

Питання інтерпретації діяльності Служби безпеки Організації українських націоналістів належить до найбільш суперечливих аспектів української історії двадцятого століття. Спектр оцінювань коливається від безумовної апологетики до повного несприйняття, демонструючи глибинні суспільні протиріччя та альтернативні методологічні підходи до розуміння національно-визвольних процесів. Як аргументовано зауважує дослідник Р. Марцінків, «посилений інтерес викликає діяльність Служби безпеки -- правоохоронного, розвідувального і контррозвідувального органу, який володів судовими повноваженнями» [37, с. 356].

Сучасний український соціум демонструє виражену бінарність у сприйнятті спадщини СБ ОУН. Прибічники позитивної інтерпретації трактують цю структуру як необхідний інструментарій захисту визвольного руху, що протидіяв ворожому проникненню та забезпечував захист українського населення за умов множинних окупаційних режимів. Противники наголошують на каральному характері діяльності, практиці позасудових страт та інших етично проблемних аспектах функціонування організації.

Радянська історіографічна традиція послідовно конструювала негативний образ СБ ОУН, репрезентуючи її винятково як репресивний механізм, що здійснював масові переслідування мирних громадян. М. Скорупський характеризував СБ як інституцію, що «зробила дуже багато

кривди як самій УПА, так і всьому цивільному населенню» [16, с. 225]. Водночас архівна документація засвідчує багатофункціональність організаційної побудови СБ ОУН та множинність її завдань -- від контррозвідувальних операцій до ідеологічно-виховної роботи.

Законодавче визнання учасників визвольного руху через прийняття у квітні 2015 року Закону «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» започаткувало офіційне переосмислення ролі національно-визвольного руху, включаючи працівників СБ ОУН. Це нормативне рішення стало вагомим кроком у трансформації колективної пам'яті, попри гострі дискусії, що супроводжували його імплементацію.

Ключовою проблемою наукового дискурсу залишається питання юридичної кваліфікації діяльності СБ ОУН. Р. Марцінків систематизує три концептуальні підходи, що відображають сучасні дослідницькі тенденції: радянську концепцію визнання членів ОУН «бандформуваннями», кваліфікацію відповідно до норм міжнародного гуманітарного права як партизанського руху, а також проблематику можливого колабораціонізму.

Відповідно до пункту 48 Наказу Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23.03.2017, «партизани - - учасники недержавних військових об'єднань, які не належать до регулярної армії, -- військових загонів, що воюють проти наявної у країні влади або окупаційного режиму ворожої країни» [37, с. 356-357]. Така дефініція уможлиблює правову кваліфікацію діяльності СБ ОУН у парадигмі партизанського спротиву, що трансформує юридичне оцінювання її практик.

Найбільш гострі етичні дилеми породжують репресивні методи роботи СБ ОУН. Архівні матеріали фіксують діяльність поліційно-виконавчих підрозділів щодо винесення смертних вироків, що документувалися у офіційній звітності. Зокрема, документація референтури СБ Острозького повстанського району «Озеро» за травень-червень 1944 року містить дані про масові затримання: протягом 1-4 травня було заарештовано 237 осіб та 70

родин, з яких «ліквідовано карою смерти» 306 осіб [12, с. 361]. Подібна статистика актуалізує питання пропорційності застосованих заходів та дотримання мінімальних процесуальних стандартів. Кількісні показники репресивної діяльності СБ ОУН демонструє таблиця 4.5.

Таблиця 4.5. Динаміка затримань та страт СБ ОУН (Острозький район, травень-червень 1944 р.) [12, с. 361]

Період	Затримано осіб	Затримано родин	Страчено	Відсоток страчених
1-4 травня	237	70	306	99,7%
5-18 травня	20	3	23	100%
20-29 травня	7	-	5	71,4%
1-28 червня	6	-	6	100%

Представники апологетичного підходу наголошують на екстремальних умовах боротьби проти двох тоталітарних систем -- нацистської та більшовицької. Марцінків аргументує тезу, що «СБ ОУН не була колаборантом німецьких окупантів, а повноцінною державницькою інституцією, яка не тільки займалася організацією владних процесів на контрольованій нею території, а й здійснювала активну агітаційну діяльність серед інших народів СРСР».

Конструювання історичної пам'яті про СБ ОУН у незалежній Україні відбувається нерівномірно та суперечливо, відображаючи регіональні та соціальні розколи. Законодавчі трансформації 2015-2018 років суттєво вплинули на офіційну політику пам'яті. Зокрема, у березні 2018 року із пункту 16 Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» було еліміновано темпоральні обмеження і надано статус учасників бойових дій особам, «які брали участь у всіх формах збройної боротьби за незалежність України у ХХ столітті в складі... збройних підрозділів Організації українських націоналістів» [37, с. 358].

Попри законодавчу легітимізацію, гострота суспільних дискусій не зменшується. Діяльність СБ ОУН на теренах Донеччини та Луганщини у 1940-

х роках залишається малодослідженим сегментом історії. Публікація «Коли Організація українських націоналістів почала свою діяльність на Донеччині?» зазначає, що похідні групи ОУН, включно зі структурами СБ, активно функціонували на Сході України, «проводячи українізацію та пробуджуючи національну ідею» [63]. Проте на цих територіях ставлення до спадщини ОУН переважно залишається негативним або індиферентним.

Географічні відмінності в оцінюванні діяльності СБ ОУН репрезентують ширший розкол у сприйнятті національно-визвольного руху загалом. Західноукраїнські регіони демонструють схильність до героїзації, тоді як східні та південні території зберігають вплив радянських інтерпретаційних моделей. Така поляризація інструменталізується окремими політичними акторами для «провокацій та роздмухування регіональних конфліктів» [55, с. 253].

Академічний дискурс щодо СБ ОУН перебуває на стадії інтенсивного розвитку. Як констатує Р. Марцінків, «об'єктивності в питанні визначення правового статусу і діяльності ОУН можна досягнути тільки після врахування політичних, історичних та юридичних аспектів» [37, с. 359]. Перспективні напрямки майбутніх студій включають декілька векторів.

Першим пріоритетом є ретельне дослідження регіональної специфіки діяльності СБ ОУН на різних українських територіях. Іщук та Ніколаєва підкреслюють, що «з кожним роком перспективи вивчення діяльності молодіжних структур ОУН на СУЗ виглядають оптимістичніше», адже дослідники отримують можливість «укласти списки всіх людей, які брали участь в ОУН(б) на цих територіях, проаналізувати різноманітні радянські документи» [16, с. 252].

Другим важливим напрямком є компаративний аналіз практик СБ ОУН з діяльністю спецслужб того періоду -- німецьких, радянських, польських. Це дозволить об'єктивніше оцінити методологію роботи СБ ОУН у контексті загальних стандартів воєнного часу та підпільної боротьби.

Третім вектором дослідження є детальна реконструкція організаційної архітектури СБ ОУН на різних етапах її еволюції. Документальні свідчення вказують, що «у вересні 1943 р. передбачалося, що кожна з референтур СБ на рівні повстанських підрайонів, районів і надрайонів ВО "Богун" буде ділитися на два відділи: розвідно інформаційний, поліційно-виконавчий» [12, с. 230]. Систематичне вивчення трансформацій цієї структури сприятиме глибшому розумінню функціонального профілю організації.

Перспективним напрямком є дослідження соціального портрету членів СБ ОУН, їхніх мотиваційних чинників та життєвих траєкторій. Марцінків справедливо наголошує, що «окрім закріплення правового статусу ОУН, важлива і просвітницька, виховна й освітня діяльність стосовно популяризації заангажованих у радянський період фактів національної історії державотворення» [37, с. 360].

Актуальним залишається дослідження еволюції ідеологічних засад СБ ОУН протягом 1940-х -- початку 1950-х років. Стасюк аргументує, що «український націоналізм виріс на суто українському ґрунті і був не імперсько-державницькою, а визвольно-революційною ідеологією, що й зумовило його трансформацію під час радянсько-німецької війни в бік національно-демократичних ідей» [55, с. 253]. Вивчення цієї ідеологічної динаміки допоможе деконструювати спрощені радянські стереотипи про ОУН як виключно фашистське угруповання.

Критичним є питання джерелознавчого аналізу. Переважна більшість доступних документів про СБ ОУН походить з архівів радянських репресивних органів, що накладає методологічні обмеження на їхню інтерпретацію. Необхідний систематичний пошук та залучення до наукового обігу документації самої ОУН, мемуарних свідчень безпосередніх учасників, що уможливить збалансоване бачення, альтернативне радянській пропагандистській моделі.

Таким чином, колективна пам'ять про СБ ОУН залишається ареною гострих ідеологічних та академічних суперечок. Збалансоване наукове

осмислення цієї проблематики потребує подолання полярих підходів героїзації та демонізації, синтетичного аналізу історичних, юридичних та етичних вимірів діяльності цієї інституції. Виключно за умови такого комплексного підходу можливе формування консолідованої історичної пам'яті, що адекватно відображає складність та суперечливість національно-визвольної боротьби українського народу у двадцятому столітті.

Висновки до Розділу 4

Комплексне дослідження діяльності Служби безпеки ОУН у хронологічному, соціальному та меморіальному вимірах дозволяє сформулювати наступні узагальнення.

Період німецької окупації 1941-1944 років характеризувався для СБ ОУН необхідністю одночасного протистояння декільком ворожим силам. Після проголошення Акту відновлення Української Держави відносини з німецькою владою стрімко погіршилися, що змусило організацію посилити конспірацію. СБ успішно створила агентурну мережу в окупаційних структурах, включаючи поліцію, адміністративні установи та навіть німецькі спецслужби. Водночас проводилася систематична робота з виявлення німецької агентури всередині підпілля, що включало арешти, слідство та ліквідації викритих інформаторів. Особливо значущими були операції з визволення заарештованих керівників організації, зокрема Ярослава Старуха та Дмитра Гриця з львівської в'язниці. Протистояння з польським підпіллям набуло трагічного характеру взаємних репресій, кульмінацією яких стали каральні акції на Волині.

Післявоєнний період засвідчив кардинальну зміну умов функціонування СБ ОУН. Радянська каральна система, маючи чисельну перевагу та державні ресурси, розгорнула масштабну боротьбу проти підпілля. Кадровий склад СБ, попри молодий вік та відносно високий освітній рівень працівників, зазнав катастрофічних втрат: лише за 1947-1948 роки загинуло 189 осіб різних рівнів

служби. Особливо болючими були втрати керівництва, включаючи загибель Романа Шухевича у березні 1950 року. Масове агентурне проникнення радянських спецслужб, що до кінця 1940-х років налічувало десятки тисяч інформаторів, поступово паралізувало діяльність організації. Спроби поширення впливу на центральні та східні області через програми "Орлик" та "Олег" не мали значного успіху через активну протидію МДБ-МВД та відсутність широкої підтримки населення. До середини 1950-х років СБ фактично трансформувалася з контррозвідального органу в механізм виживання окремих підпільників.

Соціальний контекст діяльності СБ ОУН відзначався складністю та регіональною диференціацією. Найбільшу підтримку організація отримувала серед сільської молоді та селянства Галичини, де традиції національного руху були найміцнішими. Проте діяльність СБ викликала і страх через застосування жорстких методів, включаючи випадки мародерства та необґрунтованих репресій. На східних та центральних територіях України ставлення було переважно нейтральним або негативним через недостатню обізнаність населення з цілями організації та успішну радянську пропаганду. Вплив СБ на повсякденне життя виявлявся через контроль освітніх та культурних закладів у період німецької окупації, роботу з молоддю, створення паралельної інформаційної системи через підпільні видання, а також функціонування "революційної юстиції".

Історична пам'ять про СБ ОУН залишається сферою гострих суспільних дискусій. Оцінки коливаються від героїзації як захисника національних інтересів до критики репресивних практик. Законодавчі зміни 2015-2018 років, що надали офіційний статус учасникам визвольного руху, актуалізували наукове осмислення діяльності СБ у контексті норм міжнародного гуманітарного права. Центральними залишаються питання правової кваліфікації організації, етичності застосованих методів та масштабів репресій. Регіональні відмінності в сприйнятті спадщини СБ ОУН відображають глибші розколи в українському суспільстві щодо інтерпретації

національно-визвольної боротьби. Формування консолідованої історичної пам'яті вимагає відходу від крайнощів, об'єктивного аналізу архівних джерел та врахування складності історичного контексту тоталітарної доби.

Таким чином, діяльність СБ ОУН відображала драматизм національно-визвольної боротьби, поєднуючи елементи героїзму та трагедії, професіоналізму та помилок, що залишає цю тему актуальною для подальших наукових досліджень та суспільного діалогу.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати комплексне розуміння витоків, організаційної побудови та діяльності Служби безпеки Організації українських націоналістів як складової національно-визвольного руху України у 1940-1950-х роках.

Геополітична ситуація міжвоєнного періоду, що характеризувалася розчленуванням українських земель між чотирма державами, масовими репресіями з боку окупаційних режимів та інтенсивною діяльністю ворожих спецслужб, створила об'єктивні передумови для виникнення спеціалізованої контррозвідувальної структури. Смерть Євгена Коновальця від руки агента НКВД у 1938 році та розкол ОУН у 1940 році стали безпосередніми чинниками, що прискорили формування СБ як окремої референтури з чітко визначеними завданнями розвідки та контррозвідки.

Організаційна структура СБ ОУН відтворювала багаторівневу вертикаль управління від Центрального Проводу через крайові, окружні та районні рівні до станичних осередків. Кадровий склад формувався переважно з молодих людей віком 24-28 років, які мали середню освіту та значний організаційний стаж. Система професійної підготовки через вишкільні курси, атестацій та характеристик забезпечувала відносно високий рівень професіоналізму працівників, хоча з посиленням радянського тиску якість кадрів поступово знижувалася.

Функціональний профіль СБ охоплював чотири основні напрями: контррозвідувальну роботу проти зовнішньої та внутрішньої агентури, забезпечення внутрішньої дисципліни та конспірації, ліквідаційну діяльність щодо визнаних ворогів організації, розвідувальну роботу для збору інформації про противника. Методи роботи поєднували агентурні, слідчі та репресивні практики, що відображало специфіку підпільної боротьби в умовах протистояння з професійними каральними апаратами.

Діяльність СБ у період німецької окупації 1941-1944 років характеризувалася багатовекторним протистоянням одночасно декільком ворожим силам. Успішне створення агентурної мережі в окупаційних структурах та проведення операцій з визволення заарештованих керівників засвідчили високий рівень професіоналізму служби, однак протистояння з польським підпіллям набуло трагічного характеру взаємних репресій.

Післявоєнний період виявився критичним для існування СБ ОУН. Радянська каральна система, маючи чисельну перевагу та державні ресурси, методично знищувала організаційну мережу підпілля. Катастрофічні втрати керівного складу, масове агентурне проникнення та відсутність широкої підтримки на східних територіях призвели до трансформації СБ з контррозвідувального органу в механізм виживання окремих підпільників. До середини 1950-х років діяльність СБ ОУН фактично припинилася.

Соціальний контекст функціонування СБ відзначався складністю та регіональною диференціацією. Якщо на західноукраїнських землях організація отримувала значну підтримку населення, то на центральних та східних територіях ставлення було переважно нейтральним або негативним. Вплив СБ на повсякденне життя виявлявся через контроль культурно-освітніх закладів, роботу з молоддю та функціонування системи «революційної юстиції».

Історична пам'ять про СБ ОУН залишається полем гострих суспільних дискусій. Законодавчі зміни 2015-2018 років надали офіційний статус учасникам визвольного руху, проте питання правової кваліфікації організації, етичності застосованих методів та масштабів репресій потребують подальшого наукового осмислення. Формування консолідованої історичної пам'яті вимагає відходу від крайнощів героїзації та демонізації, об'єктивного аналізу архівних джерел та врахування складності історичного контексту тоталітарної доби.

Діяльність СБ ОУН відображала драматизм національно-визвольної боротьби, поєднуючи елементи героїзму та трагедії, професіоналізму та

помилки. Досвід цієї структури засвідчив високий рівень організації українського визвольного руху, який навіть у найскладніших умовах продовжував боротьбу за незалежність України, залишаючи важливі уроки для сучасності щодо захисту національних інтересів та збереження державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк Я. М. Діяльність СБ ОУН на Волині / Ярослав Антонюк. Луцьк: Волинська книга, 2007. 176 с.
2. Антонюк Я., Трофимович В., Трофимович Л. Органи безпеки ОУН(м) у період Другої світової війни (1940–1944). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 30. С. 29–35.
3. Васильчук Г. Політичні репресії в УСРР 20-30-х рр. ХХ ст.: історіографічний аспект. Наукові записки. Випуск 39. С. 281–291.
4. Веденєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940-1950-ті роки: Монографія. Київ: К.І.С., 2006. 568 с.
5. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920-1945). Київ: Генеза, 2006. 408 с.
6. Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб, нотатки до історії Служби безпеки Організації українських націоналістів. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1/2. С. 365–389.
7. Воїнарович Н. Питання політичної консолідації в діяльності ОУН на Галичині в міжвоєнний період. Науковий вісник Одеського національного університету. 2013.
8. Галицька-Дідух Т. Радянська пропагандистсько-агітаційна діяльність у Східній Галичині в 1920-х рр. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина». 2023. № 36. С. 67–83.
9. Гаврилів І. О. Розкол в ОУН та його наслідки. Науковий вісник. 2000. С. 84–93.
10. Граб С. Служба безпеки Організації українських націоналістів. Воєнна історія. 2008. Вип. 5(41). С. 29–43.

11. Гуменний С. Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921-1939 рр.: Дис. докт. філос. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021.
12. Добровольський О. Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині 1917-1959 років. Том 2. Слов'янськ, 2001. 392 с.
13. Добровольський О. ОУН на Донеччині. Том 1. Слов'янськ, 2008. 179 с.
14. Єфименко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН(Б): спроба аналізу. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1/2. С. 2–13.
15. Зайцев О. Ю. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 – Історія України. Львів, 2014. 840 с.
16. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945-1954 рр. Літопис УПА. 2005. № 8. С. 224–252.
17. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). Київ: Поліграф, 1998. 200 с.
18. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 288 с.
19. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.
20. Климченко О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь). Харків: Ранок-НТ, 2012. 271 с.
21. Ковальчук І. Історіографічний аспект діяльності ОУН у 1940–1950-х роках на території Житомирської і західних районів Київської областей. Наукові записки. 2023. С. 280–295.
22. Коваль М. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995.

23. Козлова І. О. ОУН: причини розколу. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів. Вінниця, 2023. С. 281–283.
24. Козоріз О. Організація та діяльність поліції на західноукраїнських землях у складі Республіки Польща (1921-1939): Дис. канд. юрид. наук. Львівський національний університет Івана Франка, Львів, 2018.
25. Коханська Г. З Україною в серці. Спомини. Торонто: Літопис УПА, 2008. Т. 9. 384 с.
26. Красівський О., Марчук В. Українці в національній політиці Польщі в 20-30-х роках ХХ століття. Наукові записки. Випуск 29. С. 136–148.
27. Кучер В. І. Виклик тоталітарній системі: боротьба УПА за незалежну Україну. Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. Київ, 1998. Вип. 2. С. 249–250.
28. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Львів: Каменяр, 1993. 432 с.
29. Куріло-Швань С. У вихорі війни. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003. 279 с.
30. Лебедь М. УПА. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. 206 с.
31. Лісіна С. О. Програмні документи ОУН: основа творення незалежної Української Соборної Самостійної Держави. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2014. № 502. С. 62–66.
32. Литвин М. Воєнно-політична експансія більшовицької Росії на західні землі України в 1919-1923 рр. Український історичний журнал. 2022. № 5. С. 4–17.
33. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944 / упоряд. О. Вовк та ін. Київ; Торонто: Літопис УПА, 1999. 712 с.
34. Літопис УПА. Т. 3. Видання Головного Командування УПА. Т. 1. Нова серія. Київ-Торонто: Літопис УПА, 1995. 516 с.
35. Літопис УПА. Т. 5. Мережа ОУН(б) та запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Т. 11. Нова серія. Київ-Торонто: Літопис УПА, 2007. 849 с.

36. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944-1946. Документи і матеріали / ред. рада П. Сохань, П. Потічний та ін. Київ-Торонто, 2006. 1448 с.
37. Марцінків Р. Визначення правового статусу та діяльності Служби безпеки Організації українських націоналістів. Юридичний вісник. 2020. № 3. С. 356–362.
38. Марцінків Р. Р. Правовий зміст компетенції та повноважень Служби безпеки ОУН. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. Том 31 (70), № 4. С. 14–18.
39. Марцінків Р. Р. Структура та повноваження керівництва і членів Служби безпеки ОУН. Jurnalul juridic național: teorie și practică. 2020. С. 28–35.
40. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(б) у 1940-х рр. / Упоряд.: О.Є. Лисенко, І.К. Патриляк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 254 с.
41. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. 1006 с.
42. Місько В. Діяльність місцевої поліції у здійсненні державної політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні (1919-1926 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2010. № 2. С. 85–91.
43. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської області у 1939-1945 роках. Київ: ГАРТ, 2011. 342 с.
44. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. Кульчицький (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 2005. 495 с.
45. Останек А. Польське військо та національна політика польської влади у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах у 1921-1926 роках. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2019. № 12. С. 50–66.

46. Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939-1945). Торонто-Львів: Літопис УПА, 2014. 581 с.
47. Пержун В. В. Ідеологія «чинного націоналізму» Дмитра Донцова: історія та сучасність. Науковий вісник Чернівецького національного університету. С. 62–71.
48. Радянська Волинь. 1947.
49. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ, 2002. 519 с.
50. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали / упоряд. Володимир Сергійчук. Київ: Дніпро, 1998. 944 с.
51. Сергійчук В. Український здвиг 1939-1955. Наддніпрянина. Київ, 2005. 840 с.
52. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943-49: довідник другий. Нью-Йорк: Пролог, 1995. 295 с.
53. Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2010. Вип. 16. С. 167–177.
54. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 527 с.
55. Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. С. 253–262.
56. Томашевський Є. Креси Виходні в польській політичній думці XIX і XX ст. *Między Polska etniczna a historyczna. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku.* Warszawa, 1988. VI. S. 101–112.
57. Трофимович В. В., Антонюк Я. М. Протинацистська діяльність СБ ОУН(Б) (1941-1944). Військово-науковий вісник. 2019. Вип. 32. С. 87–110.

58. Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 1997. 383 с.
59. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. Мюнхен, 1958. 369 с.
60. Щеглов А. Антипольські збройні виступи та протести у Східній Галичині 1921-1923 рр.: інструменти впливу радянських спецслужб на військово-політичну ситуацію. ГРАНІ. Том 28. № 3. 2025. С. 66–77.
61. Ювко Є. Репресивна політика органів ОДПУ-НКВС 1920-1930-х рр. стосовно української інтелігенції на прикладі архівно-слідчих справ проти Никанора Харитоновича Онацького. Консенсус. № 3. 2022. С. 5–13.

Електронні ресурси

62. Історія ОУН. Її створили 16 галичан і 14 наддніпрянців. Радіо Свобода. 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org> (дата звернення: 07.11.2025).
63. Коли Організація українських націоналістів почала свою діяльність на Донеччині? Український погляд. 21.08.2024. URL: <https://ukrpohliad.org> (дата звернення: 07.11.2025).
64. Микола Арсенич. Він створив Службу Безпеки ОУН. Історична правда. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2011/02/18/25513/> (дата звернення: 07.11.2025).
65. ОУН у 1930-х рр.: ідеї, дії, люди. Український погляд. 2021. URL: <https://ukrpohliad.org> (дата звернення: 07.11.2025).
66. Плани повстань, розкол і масові арешти. Чим займалась ОУН у період «першої радянської окупації»? Громадське радіо. 2020. URL: <https://hromadske.radio> (дата звернення: 07.11.2025).
67. Репресії в Україні (1920-1980-ті роки). Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/> (дата звернення: 07.11.2025).
68. Розкол ОУН: причини, наслідки та уроки для України. Homester. 2025. URL: <https://homester.com.ua> (дата звернення: 07.11.2025).

69. Створення та діяльність ОУН. Освіта.ua. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/4692/> (дата звернення: 07.11.2025).

70. «Щит і меч» ОУН: як діяла націоналістична спецслужба. Bastion. 2017. URL: <https://bastion.tv> (дата звернення: 07.11.2025).

Нормативно-правові акти

71. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України № 164 від 23.03.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

72. Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті: Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>

73. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 45. Ст. 425. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

Архівні джерела

74. Архів Управління СБУ у Рівненській області (АУСБУ РО). Ф. 5. Спр. 54. Арк. 86.

75. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 1. Спр. 1640. Арк. 27; Ф. 2. Спр. 166; Спр. 2601. Арк. 21; Ф. 6. Спр. С-9079. Т. 1. Арк. 160; Ф. 11. Спр. 66. Арк. 48; Ф. 13. Спр. 372. Т. 11. Арк. 55; Т. 22. Арк. 298; Т. 23. Арк. 119, 162–169; Т. 26. Арк. 16; Т. 27. Арк. 57; Т. 74. Арк. 19, 132–145; Спр. 376. Т. 10. Арк. 25–26; Т. 49. Арк. 47; Т. 88. Арк. 13; Ф. 65. Спр. С-9079. Т. 1. Арк. 158, 279; Спр. С-9145. Т. 1. Арк. 12, 12–13; Спр. С-9219. Т. 1. Арк. 20, 231; Спр. С-9234. Арк. 67, 87.

76. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). Ф. 13. Спр. 372. Т. 7. Арк. 116, 121–123; Т. 22. Арк. 298; Т. 23. Арк. 119, 162–169; Ф. 372. Т. 7. Арк. 116, 121–123.

77. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 68; Спр. 59. Арк. 54, 72, 105.

Джерела англійською мовою

78. Slyvka Y.Y. *Western Ukraine in the Reactionary Policies of Polish and Ukrainian Bourgeoisie (1920-1939)*. Kyiv, 1985. Pp. 104–137.

Джерела польською мовою

79. Baziur G. *Antypaństwowa działalność komunistyczna na Kresach Wschodnich II RP, jako czynnik geopolitycznej destabilizacji*. Przegląd Geopolityczny. 2016. 16. S. 138–155.
80. Krzak A. *Metody i formy pracy operacyjnej radzieckiego wywiadu wykorzystywane przeciw II Rzeczypospolitej w latach 1921-1939*. *Kontrwywiad II RP (1914) 1918-1945 (1948)*. 2017. IV. S. 13–28.
81. Wapinski R. *Narodowa Demokracja. 1893-1939. Ze studiow nod dziejami myśli nacjonalistycznej*. Wrocław, 1980. 42 p.

